

**Ҳамза Камол
Абдуқаҳҳор Саидов**

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

барои синфи 8 (илова ба китоби дарсӣ)

Душанбе
«Граф Полиграф»
2010

ББК 75. 33 тоҷик Я 74
М -85

Хамза Камол
Абдуқаҳҳор Саидов

Ҳ.- Таърихи халқи тоҷик. Барои синфи 8 (илова ба китоби
дарсӣ) – Д.: Граф Полиграф, 2010. – 116 сах.

*Китоб воқеаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иқтисодиву фарҳангии
нимани дуҷуми асри XIV ва асри XV-ро дар Мовароуннаҳру
Хӯросон дар бар мегирад.*

© Ҳ. Камол, А. Саидов, 2010

МУНДАРИЧА

Мукаддима.....	7
Мавзӯи I.....	9
Вазъи сиёсии Мовароуннахру Хуросон дар пимаи дуҷоми асри XIV	9
Шиддатёбии муборизаи байни ҳошхон мугул дар Мовароуннахру Хуросон дар солҳои 60-уми асри XIV.....	9
Аз тарафи ҳоши Мугулистон Туглуктемур иншоол гардидаи Самарқанду Кеш.....	11
Ба саҳнаи муборизаҳо ворид гаштани Темурланг.....	11
Мубориза барои ба даст овардани ҳокимият дар Самарқанд.....	15
Ҳучуми дуборан Туглуктемур ба Мовароуннахр ва ба тарафи истилогарони мугул гузаштани Темурланг.....	15
Созини Темурланг бо ҳокими Балх амир Ҳусайн ва хиёнатӣ ӯ бар зидди Туглуктемур	15
Ба Систон фирор намудани Темурланг ва амир Ҳусайн. Заҳмӣ гардидаи Темур ва «Темурланг» ном гирифтани ӯ...	16
Аз тасарруфи ҳоши Мугулистон озод кардани Мовароуннахр.....	17
Забти дуборан Мовароуннахр аз тарафи писари Туглуктемур – Илсҳоҷа. Шикасти амир Ҳусайн ва Темурланг дар муқорибати «Ҷанги гилӣ» ва ба Балх фирор намудани онҳо.....	17
Мавзӯи II	
Ҷунбиши Сарбадорон ва муборизаи онҳо бар зидди мугулҳо.....	19
Омилҳои ба вуҷуд омадани ҷунбиши Сарбадорон.....	19
Ҷунбиши Сарбадорон бо сарварини Мавлонозода дар Самарқанд.....	19
Барномаи амалиёти ҷунбиши Сарбадорон ба муқобили мугулҳо.....	20
Муборизаи аҳолии Самарқанд бар зидди мугулони истилогар.....	23
Ба Самарқанд ворид гаштани лашкари мугул ва муқобилияти аҳолии шаҳр бар зидди онҳо.....	23
Ғалабаи ҷунбиши Сарбадорон дар Самарқанд.....	23

Барқарор шудани робитан байни Мавлонозода бо амир Хусайн ва Темурланг. Аҳдшиканона ба қатл расонидани пешвоёни чунбиши Сарбадорон.....	24
Ба вучуд омадани ихтилоф байни амир Хусайн ва Темурланг. Кушта шудани амир Хусайн аз тарафи Темурланг.....	25

Мавзӯи III

Ба сари қудрат омадани Темурланг дар Самарқанд ва забтқориҳои ӯ.....	27
Ҳокимияти Мовароуннаҳрро гирифтани Темурланг.....	27
Амир эълон шудани Темурланг дар Хуросон. Омадани Темурланг ба Самарқанд.....	27
Оғози забтқориҳои Темурланг. Муборизаи мардуми Хоразм бар зидди лашкаркашиҳои Темурланг.....	29
Муносибати Темурланг бо се қудрати сиёсии Хуросон: Оли Курд дар Ҳирот, Ҷониқурбон дар Тӯс ва Сарбадорон дар Сабзавор.....	29
Тасарруфи Хуросон аз ҷониби Темурланг.....	30
Оғози ҳучумҳои (юришҳои) Темурланг.....	32
Ҳучуми сесолаи Темурланг.....	32
Ҳучуми панҷсолаи Темурланг.....	34
Забти Ҳиндустон ва қатли сад ҳазор асир.....	36
Ҳучуми ҳафтсолаи Темурланг.....	37
Муносибати Темурланг бо Туктамишхон. Усулҳои муборизаи Темурланг ба хангоми забтқориҳояш.	43
Муборизаи Темурланг бо Урдуи Сафед ва Урдуи Тиллоӣ. Шикасти Туктамишхон.....	43
Ваҳшонияти Темурланг хангоми забтқориҳояш.....	45
Ғорати мамлакатҳои истилошуда аз тарафи Темурланг.....	47
Маҷбурӣ ба Самарқанд овардани мутахассисони бехтарин аз мамлакатҳои истилошуда.....	47
Робитан аврупоиҳо бо Темурланг.....	48
Нақшаи ҳучум ба Чин ва марғи Темурланг.....	50
Васияти Темурланг дар бораи баъди ӯ ба тахти Самарқанд нишастани Пирмуҳаммад.....	50

Мавзӯи IV

Вазъи иҷтимоию иқтисодии Мовароуннаҳр Хуросон дар асри XV.....	60
---	-----------

Вазъи кишоварзӣ ва заминдорӣ.....	60
Ташкили корҳои обёрӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон.....	60
Навъҳои (категорияҳои) моликият ба замин. Суюроғол ва шаклҳои он.....	61
Амволҳои вақф.....	62
Заминҳои милкӣ.....	63
Намудҳои андоз.....	63
Эътирози аҳолии писбат ба андозгирӣҳои ғайриқонунии маъмури.....	64
Вазъи муносибатҳои молиқу пулӣ.....	66
Ислоҳоти пулҳои Улугбек дар соли 1428.....	66
Ислоҳоти пулҳои Хусравшоҳ.....	67
Иқтисофи тиҷорати дохилӣ ва байналмилалӣ.....	67
Шаҳр ва шаҳрдорӣ.....	70
Авзон шаҳрҳо дар асри XV.....	70
Вазъи касбу ҳунар.....	71

Мавзӯи V

Шиддат ёфтани зиддият байни намояндагони ҳонадони темурӣ ва заволи давлатдорӣ онҳо.....	73
Муборизаи намояндагони ҳонадони темурӣ барои тахти Самарқанд.....	73
Оғоз шудани мубориза байни намояндагони ҳонадони темурӣ барон ба тахт нишастаи дар Самарқанд баъди марги Темурланг.....	73
Ҳокимияти Самарқандро гирифтани писари Мироншоҳ – Ҳалил султон.....	73
Ба ду қисм ҷудо шудани давлати Темуриҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон.....	76
Ба қатл расидани соҳиби тахти Самарқанд – Пирмуҳаммад.....	74
Забти Самарқанд аз тарафи хони Қошғар ва барқарорӣи Ҳалил султон аз тахти Самарқанд.....	75
Лашкаркашии Шохруҳ ба Самарқанд.....	75
Ба тахти Самарқанд нишастани писари Шохруҳ – Улугбек. Ҳамроҳ шудани Мовароуннаҳр тахти фармонравони Улугбек ба Хуросон.....	75
Қӯшишҳои Шохруҳ барои барқарорӣи империяи темурӣ.....	78
Муборизаи фарзандони Шохруҳ барои ҳокимият.....	78
Ҳукмронии Шохруҳ дар Хуросон ва Улугбек дар Мовароуннаҳр.....	78

Аз дасти хонадони темурӣ хориҷ шудани фармонравон гарби Эрон. Ба ҳукумати Озарбойҷон, Гурҷистон, Қазвин соҳиб шудани Қароюсуфи туркман.....	79
Барқароршавии дубораи ҳукумати Темуриҳо дар саросари Эрон ва эҳди империяи темурӣ бо сардорин Шохрух.....	80
Кучидани пойтахти Темуриҳо ба Ҳирот.....	82
Вазъи давлати Темуриҳо баъд аз вафоти Шохрух ва заволи он.....	85
Аз нав шиддат ёфтани муборизаи хонаҷаи байни намояндагони хонадони темурӣ баъди марги Шохрух.....	85
Ҳуҷуми Улугбек ба Ҳирот. Ихтилофи Улугбек бо Абдулатиф ва шикастаи ӯ.....	86
Қатли Улугбек аз ҷониби писараш Абдулатиф.....	87
Таназули давлати Темуриҳо ва аз байн рафтани он тавассути узбакони Дашти Қипчоқ.....	89

Мавзӯи VI

Вазъи фарҳангии Мовароуннаҳр Хуросон дар асри XV...	92
Осори хунари меъмории ва рушди он.....	92
Бинокорӣ ва меъмории.....	92
Усули нави сохтани бомҳои гунбазӣ.....	93
Истифодаи усул ва василаҳои ороишӣ гуногун дар сохтани ёдгориҳои меъмории.....	93
Масҷиди Бибиҳонум.....	94
Макбараҳои Шоҳи Зинда ва Ғури Мир.....	95
Расадхонаи Улугбек.....	97
Маҷмӯи иморати Мусалло дар Ҳирот.....	98
Хунари наққошии ва минҷетур.....	102
Ҳирот ҳамчун маркази асосии инкишофи санъати наққошии, минҷетур ва рассомӣ.. ..	102
Мақтаби минҷетурсозии Ҳирот. Камолиддини Бехзод ва шоҳкориҳои ӯ.....	103
Самарқанд ва Ҳирот ҳамчун марказҳои бузургӣ маданият.....	104
Илм ва адабиёт.....	107
Инкишофи илм.....	107
Вазъи адабиёт дар асри XV. Мақтаби адабии Ҳирот.....	111

МУҚАДДИМА

Таърих илмест, ки аз давраҳои мухталиф онд ба ҳаёти сиёсӣ, иқтимоӣ ва тамаддуну фарҳанги миллатҳо бо роҳҳо ва услубҳои гуногун маълумот гирди ҳам меоварад. Таърихшигориҳои ахбори гузаштҳо аз сарчашмаҳои бозғатимодӣ таърихӣ гирифта, онро бо ҳама ғаюваташ баррасӣ менамоянд ва тасвири гуёи зиндагии ҷомеаҳо ва инсонҳоро дар гузаштаҳои дур воқеъбинӣна аз нав эҳё мегардонанд.

Омузиши илми таърих барои ҳар шахс муҳим аст. Зеро аз таърих инсонҳо сабақ омӯхта, он чиро ки боиси рушду тараққиёт ба он ру меоваранд ва он чиро ки боиси ақибмондагӣ ҳоҳад шуд, аз он даст мекашанд.

Илми таърих барои пешрафти ҷаҳонбинии хонадони мактабҳо низ асос гузошта, ба воситаи омузиши таърих онҳо аз гузаштаи ғурифтиҳои аҷдодӣ худ, ки дар фарозу нишебӣ рӯзгориҳои бокӯбӣву нокомӣҳо рӯбарӯ шудаанд, огоҳӣ пайдо хоҳанд кард. Бо донишони таърих онҳо ба марзҳои таърихӣ сарзамини аҷдодӣ худ ошноӣ ҳосил намуда, ба сарнавишти шахсиятҳои маъруф, ки дар раванди пешрафти ҷомеаҳо дар гузашта саҳм гузоштаанд, шинос мешаванд.

Дар синфи 7 шумо бо таърихи халқи тоҷик аз ибтидои асри IX – ба сари ҳокимият омадани сулолаи Тоҳирӣ дар Нишопур (821-873) то миёнаи асри XIV, яъне то ба сари ҳокимият омадани сулолаи Темуриҳо шиносӣ пайдо кардед.

Дар ин китоби синфи 8 шумо аз таърихи халқи тоҷик дар асрҳои XIV-XV маълумот пайдо мекунед. Ибтидои асри XIV мутобиқ ба замони пош хурдани ҳукумати марказии Ҷағатонҳои мугул дар Мовароуннаҳр мебошад. Дар инми дуюми асри XIV муборизаи байни амирон ва хонҳои мугулӣ дар Мовароуннаҳру Хуросону Эрон шиддат ёфта, боиси қомилан заиф гардидани ҳокимияти хонии мугулҳо дар ин сарзаминҳо мегардад.

Ин омӯшҳо сабақ мешаванд, ки қудрати идораи ҳокимиятро дар ин сарзаминҳо хонадонӣ нав, ки асосгузори он Темурланг буд, ба даст гирад.

Бо таърих ба сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ дар ин ҷо дар бораи ҷи гуна ҳокимиятро ба даст овардани Темурланг дар маркази Мовароуннаҳр – Самарқанд, ҳолиҳои ба қатли расидани роҳбарони паҳлати мардуми Сарбадорон дар Самарқанд, ҳуҷумҳои Темурланг ба мамлакатҳои гуногун, қатли гораи мардумон ва ҳаробиҳои мамлакатҳо аз дасти Темурланг маълумот дода шудааст.

Империяе, ки Темурланг дар натиҷаи кишваркушониҳои ба вучуд оварда буд, баъд аз сари ӯ бар ҷой намонд. Худи Темурланг низ пош хурдани империяшро пешбурӣ карда буд, ки ҳамаи зинда

буданин ин сарзаминро миёни писарон ва наберагонаш тақсим кард. Баъд аз Темурланг Шохрух, ки рохбарии ҳокимиятро ба даст гирифт, бо мушқишхон зиёде рӯ ба рӯ гашта, бо вучудн ин беш аз 40 сол ин сарзаминро идора кард. Аммо пас аз марги ӯ заволи босуръати давлати Темирӣён, ки аз як марказ (дар замонн Темурланг аз Самарқанд ва дар замонн Шохрух аз Ҳирот) идора мешуд, оғоз гардид. Бо вучудн ин ки дар зоҳир дарборхон Самарқанд, Ҳирот, Бухоро ва дигар шаҳрҳо ҳамчун гузашта марказҳои тамаддун ва фарҳанг буданд ва адیبон, фозилюн, дошмандону хунармандон ҳаман ин марказхоро пур мекарданд, аммо ҳомӣёни ин табақаҳо андак-андак қудрати худро аз даст дода, барон дубора нерӯманд шудан ба бародарқушӣ пардохтанд. Қудратталабҳои пай дар пай ва бешумори Темирӣён сабаби яке пас аз дигаре иваз шудани султонҳо мегашт. Ҳеҷ намоёндае аз ин ҳонадон набуд, ки дар фикри ба даст овардани ҳукумат набошад ва бештари онҳо ба муддати на чандон зиёде дар ин ва ё он вилояти хурд ба қудрат мерасиданд ва раванди таъзияи давлатро суръат мебахшиданд. Дар империяи як замон нерӯманди Темурланг дар шиман дуҷуми асри XV бепазми ва фасод ҳама ҷойро фаро гирифт ва чандон дер напоянд, ки ин империя бар асари ҳуҷуми қабилҳои Дашти Қипчоқ бо сарварии Муҳаммади Шайбонӣ дар аввали асри XVI аз саҳифаи рӯзгорон понаҷид гардид.

Дар ин китоб ҳамчунин дар боран вазъи иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангин асрҳои XIV-XV маълумот ба даст хоҳед овард. Дар замонн ҳукумати Темурланг ва писаран Шохрух вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоию фарҳангин Мовароуннаҳру Ҳуросон хуб буд. Зеро ҳуҷумҳо беруи аз ин сарзаминҳо бурда мешуд ва ин минтақаҳо дар ҳолати писбатан ором қарор доштанд, ки боиси рушди иқтисоду фарҳанг гардид. Аммо вазъияти бухронии сиёсӣ, ки дар шиман дуҷуми асри XV фаро расид, ба вазъи иқтисод ва фарҳанг инз таъсиргузор буд.

Мувофиқи дастуруламал дар охири бобҳо иқтибосҳое, ки ба матни боб вобастагӣ доранд, аз сарчашмаҳои таърихӣ оварда шуданд. Ин иқтибосҳо илова бар он, ки шуморо ба услуби баёни асархон таърихӣ ошно месозанд, дар маърифати бештари воқеаҳои таърихии он замон ба шумо ёрмандӣ мекунанд.

Таърихи асрҳои XIV-XV-и халқи тоҷик барон ҳонандагонии синфи 8 бори нахуст бо ҷунуни густурдагӣ баёни воқеаҳо пешниҳод менамояд. Муаллифон умедворанд, ки муаллимон соҳибтаҷрибан таърих баъди ошноӣ бо матолиби ин китоб пешниҳодҳо ва нуктан назарн худро иброс медоранд, то дар нашрҳои оянда бо дарназардошти муҳимияти онҳо пазируфта шаванд.

МАВЗЎИ I. ВАЗЪИ СИЁСИИ МОВАРОУННАХРУ ХУРОСОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIV

§ 1. ШИДДАТЁБИИ МУБОРИЗАИ БАЙНИ ХОНҲОИ МУҒУЛ ДАР МОВАРОУННАХРУ ХУРОСОН ДАР СОЛҲОИ 60-УМИ АСРИ XIV

Баъди Мовароуннахро забт кардани мугулон хонҳои онҳо, ки сарвариин ин сарзаминро ба даст гирифта буданд, ибтидо ойини бутпарастии худро риоя менамуданд. Дар байни хонҳои мугул Кебекхон, ки солҳои 1318–1326 ҳукумат кардааст, барои пазириши ислом миёни хонҳои мугул хидмат намудааст. Аммо то дами маргаш Кебекхон ба ойини буддой содик монд. Баъд аз Кебекхон бародаронаш Илчиғидой (1326–1328), Дурра Темур (1328–1330) ва Тармаширин (1330–1334) паси ҳамдигар хонҳои Мовароуннахр интиҳоб гардиданд. Дар замони хон Тармаширин ислом куллан ба дини хонҳои мугули Мовароуннахр табдил гашт. Хонҳои мугул барои пайдории ҳукумати худ дар Мовароуннахр аз бутпарастӣ даст кашиданд, зеро дигар намехостанд мардум ба хотири ойини бутпарастияшон ба онҳо нафрат дошта бошанд. Бинобар ин Тармаширин дини исломро қабул карда, ба худ номи султон Алоиддинро гирифт. Хонҳои мугул дар атрофи худ намояндагони рӯхониён ва тоҷирони маҳаллиро чамъ намуда, сиёсати марказият додани ҳокимиятро пеш гирифтанд. Аммо ин рафтори онҳо боиси норозигии пешвоёни қabilaҳои мугул ва турк гардида, дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннахр, муборизаи байни онҳо шиддат гирифт. Дар натиҷаи ин муборизаҳо пешвоёни қabilaҳои мугул нуфуз пайдо намуда, ҳокимияти хониро заиф гардониданд.

Дар нимаи дуюми асри XIV вазъияти сиёсӣ ба иҷтимоӣ дар сар то сари Мовароуннахр, Хуросону Эрон дар ҳолати парешониву нооромӣ қарор дошт. Дар ҳар вилояту кишваре аз ин сарзаминҳо давлату ҳокимиятҳои зиёди мустақилу нима-мустақиле, мисли Чолоириҳо дар Бағдоду Ироқи Араб (1340–1410), Оли Инҷу дар Форс (1342–1358), Чупониён дар Озарбойҷон (1344–1356–59), Музаффарӣён дар Язду Қирмон ва Форсу Исфahон (1313–1395), Сарбадорон дар Хуросони Марказиву Фарбӣ (1337–1388), Куртҳои Хирот дар Хуросони Шарқиву Ҷанубӣ (1245–1383) ва ғайра ба вучуд омаданд. Ин давлатҳо на танҳо байни якдигар ҳамеша дар

ҳолати ҷангу ҷидол қарор доштад, балки аз дохил инъишони маисабдорони онҳо барон ба даст овардани ҳукумат муборизаҳо мекарфт.

Дар Мовароуннаҳр баъд аз солҳои 50-уми асри XIV сарзамини зерин ҳокимияти Чағатойӣ пора-пора гардида, ба бештар аз 30 мулки ҷудогона тақсим шуд. Ҳеҷ кадоме аз ин мулкҳо дар алоҳидаги қудрати бо душмани хориҷӣ муқовамат қардапро надишт. Ин замон дар Мовароуннаҳр Қазонхон (1333-1346) писари Бесвар аз улуси Чағатой, ки бераҳмтарини ва золимтарини шаҳс буд, ҳокимият мекард. Соли 1345 шаҳсе бо номи Қазоған – аз амирони Мовароуннаҳр ва аз саркардагони ҳамон улус бар зидди ӯ бархост. Ӯ Қазонхонро мағлуб карда, ба қатл расонид ва Ҷоншимаидчий ном шаҳсро, ки пасабандро ба писари дуҷуми Чингиз – Чағатой мерасонид, ба хони таъйини намуд.

Бояд гуфт, ки баъд аз ба қатл расидани Қазонхон дар Мовароуннаҳр идораи ҳукумат аз насли Чингиз ба ашрофи кучини турк – амироҳо ва бекҳо гузашт. Бо дарназардошти ин ки мафҳуми ҳуқуқи мероси намоёндагони хонадони Чингиз барон ҳокимият хануз ҷиғз шуда буд, бинобар ин дар Мовароуннаҳр қонуни нави ба мақоми хони таъйини намудани намоёндагони хонадони Чингиз ба вуҷуд омад. Амир Қазоған аз пахустини амиронс буд, ки бо қонуни нави қабулгардида аз номи хони таъйинишуда ҳукумат кард.

Ду сол баъд амир Қазоған Ҷоншимаидчийро бо ғулоҳи он ки ӯ аз насли Чағатой нест, ба қатл расонда, шаҳсро бо номи Баёқулихон, ки пасабӣ ӯ инъиш ба Чағатой мекард, хони Мовароуннаҳр таъйини кард. Аз соли 1347 амир Қазоған аз номи ин хон ҳокимияти Мовароуннаҳро ба даст гирифта, онро идора мекард.

Амир Қазоған инъиш дигар амирони мугулий ба лашкарқашшо қорати дигар сарзаминҳо, инъунин ба шикори зиёфат оростанҳо ҳамеша шугл мекардид. Яке аз лашкарқашшоҳони ба тарафи Ҳирот дар соли 1351 буд, ки ин шаҳро муқдлати 40 рӯз дар муқосира инъиш дошт. Писари амир Қазоған – Абдуллоҳ бошад, ба тарафи Хоразм лашкар қашид, он вилоятро забт кард.

Соли 1358 амир Қазоған ба дасти шавҳари хоҳарани бо номи Қутлугтемур ба қатл расид ва писари амир Қазоған – Абдуллоҳ дар Самарқанд ба тахт нишаст. Абдуллоҳ монанди падар Баёқулихонро ҳамчун хон назирuft. Даре нагузашта Абдуллоҳ Баёқулихонро бо ғулоҳи робита дошта бо яке аз занҳои ба қатл

расонид ва як таи аз хешовандони Чингизро бо номи Темурхон углуи хони Самарканд иштихоб кард ва аз номи ӯ ҳукумати ин чоро ба даст гирифт. Аммо яке аз амирони Абдуллоҳ бо номи Баён Сулдуз бар зидди ӯ бархост ва лашкаре ҷамъ оварда, ба тарафи Кеш омад. Дар ин ҷо ба Баён Сулдуз шахсе бо номи Ҳочӣ барлос ибни Бурулқӣ, ки пешвои қабилани барлос буд, ҳамроҳ шуда, Абдуллоҳро ба қатл расонид. Нооромии бузурге дар минтақа ба вуҷуд омада, ҳокимият дар дасти амирони маҳаллӣ қарор гирифт. Хони нав – амир Баён Сулдуз, ки Ҳочӣ барлос тобеъ ва муттаҳиди ӯ буд, дар Самарканд истиқомат мекард ва ба қорӣ мулк ҷалдон эътинос падошт. Ҳамин тариқ, Ҳочӣ барлос дар вилояти Кеш, амир Боязиди Чалонӣ дар Хучанд, Улҷохук ибни Буко-Сулдуз дар Балх, Қайхусраву Улҷойтӯ дар Хатлон ва Муҳаммадхочан Анардӣ дар Шибиргон ҳокимиятҳои маҳаллӣро ба даст гирифтанд. Амир Ҳусайн – набераи Қазған инз даъвои ҳукумат дар Қобулро мекард ва барои ба ин ҳадаф расидан фурсат меҷуст.

Аз тарафи хони Муғлистон Туглуқтемури ишғол гардидани Самарқанду Кеш. Бо истифода аз ин вазъияти пешомада дар Мовароуннаҳр хони Муғлистон куштии мекард то ин сарзаминро ба даст бисёравад. Ин буд, ки хони он замон Муғлистон – Туглуқтемури (1347–1363) дар моҳҳои феврал-марти соли 1360 бо лашкари зиёде барои забти Мовароуннаҳр вориди он гардид. Дар миёни ҳокимони ин сарзамин як нафар ҳам пайдо нагашт, ки бо ӯ мубориза кунад. Туглуқтемури бо осони Самарқандро гирифт ва ба тарафи Кеш ҳучум кард. Ҳокими Кеш Ҳочӣ Барлос ин шахсро гузошта, ба сӯи Хуросон фирор намуд. Ҳамроҳи Ҳочӣ Барлос Темурланг – писари Тарогоӣ инз буд. Темурланг ба Хуросон нафта, аз соҳили рӯди Аму ба тарафи Кеш баргашт ва бо Туглуқтемури пайваст. Амирони Туглуқтемури ба Темури 25-сола эътиمود карда, шахри Кешро ба ихтиёри ӯ гузоштад. Туглуқтемури ба Темурланг рутбаи «туманбоши» (афсар, ки ба даҳ ҳазор сарбоз фармондеҳ аст)-ро дод. Ба ин восита соли 1360 Темурланг – писари Тарогоӣ дар як муҳити ҷамъ ва нооромӣ дар Мовароуннаҳр қадам ба саҳнаи ҳодисаҳои замон заду.

Ба саҳнаи муборизаҳо ворид гаштани Темурланг. Темурланг соли 1336 дар деҳани Ҳоча Илғори шахри Кеш дар хонаводаи Тарогоӣ, ки аз қабилани барлоси мугул буд ва дар асрҳои миёна сокини Мовароуннаҳр гардидааст, таваллуд шудааст. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо Темурланг пасабашро ба Қарачори Нӯён, ки аз хешовандони Чингиз буд, мерасонад.

Темуранг

Падари Темуранг, ки сарвате надошт, зиндагиро дар деҳа авлотар аз шахр медонист.

Дар бораи шахсияти Тарогой сарчашмаҳои таърихӣ зикр кардаанд, ки ӯ бо шайхону дарвешон, ба хусус бо шайх Шамсиддини Кулол, ки орифи замони хеш буд, робитаи дӯстона дошт. То ҳанӯз маълумоти дақиқ дастрас нагардидааст, ки оё бобои Темуранг мусулмон буд ё не. Дар ҳар сурат аз ҷониби хонадони темури пазириши ислом на дертар аз замони таваллуди Темуранг, яъне то соли 1336 ба вуқӯ омадааст.

Тарогой соли 1360 вафот мекунад ва дар оромгоҳи хонаводагӣ дар шаҳри Кеш (Шахрисабз) дафн мегардад. Темуранг солҳои 1373–74 дар Кеш дар наздикии масҷиди ҷомеъ, ки марқади шайх Шамсиддини Кулол он ҷо буд, оромгоҳи боҳашамате сохта, боқимондаҳои ҷасади падари хешро ба ин оромгоҳ интиқол медиҳад, то ояндагон ба шарофати мазори шайх Шамсиддини Кулол оромгоҳи падари ӯро низ муқаддас дониста, зиёрат кунанд.

Темуранг дар ҷавонӣ ҷаҳор ва ё панҷ нафари савораро дар атрофи худ муттаҳид карда, ба дуздӣ гӯсфанду гов аз ғалаҳои ҳамсоягон машғул мешавад. Ин молҳои дуздиро ба хона оварда, аз як қисми онҳо зиёфатҳо меорост ва бақияи онҳоро байни ҳам тақсим мекарданд. Ҳамин тариқ шумораи тарафдорони ӯ торафт зиёд шуда, то ба 300 тан расид. Темуранг бо ин гурӯҳ тамоми роҳҳои аз ин минтақа мегузаштаро зери назорат гирифта, аз ҳама бозаргононе, ки аз он ҷо мегузаштанд, хирочу боч мегирифт. Хабарии ин ҳодиса ба зудӣ ба гӯши султони Самарқанд расид. Вай фармон дод, ки Темуранг ва ҳамроҳонашро ҳар кучо, ки бошанд, бигиранд ва бикушанд. Аз қабилаи Темуранг дар дарбори Самарқанд нафароне кор мекарданд ва онҳо аз ҳокими Самарқанд узрҳои карданд, то султон ӯро бибахшад.

Сарчашма:

Хондамир дар бораи бераҳмиҳои Қазонхон менависад: «Қазон султон валади Бесвар...дар санаи 733 ҳ. бар тахти салтанат суъуд намуд (нишаст) ва ливои зулму бедод афрохта, бунёди ҳаёти

бисёре аз умаро ва нуйинонро барандохт... сиёсаташ ба мартабае буд, ки ақобиру аён ҳар сабоҳ, ки мутаваҷҷеҳи мулозиматаш буданд, аз гошти ваҳм қифан дар зерӣ чома пушида, аҳлу аёлро видоъ менамуданд... ва ҳар шом, ки аз қайди хидматаш наҷот ёфта, ба сикат назди фарзандон мерасиданд,... шукри илоҳӣ ба ҷой меоварданд ва назру садақот ба мустаҳаққон (муҳтоҷон) мерасониданд...»

Хондамир. Таърихи ҳабибуссияр, ҷ. 3, Техрон, 1380 ҳ.к, сах. 91.

Дар бораи ба тахти Самарқанд нишастани Абдуллоҳ баъд аз марғи падараш Қазаған Мирхонд чунин менависад: «Баъд аз ҳодисаи амир Қазаған валади ӯ амирзода Абдуллоҳ аз Самарқанд омада, ба ҷои падар бинишаст ва умаро сар дар мутобаат (тобеъшавӣ) ва мутоваати (итоат) ӯ оварда, бар маснади ҳукумат мутамаккин (ҷойгир) гашт. Ва чун амирзода Абдуллоҳ ба Самарқанди фирдавсмонанд ҳу қарда буд, хост, ки ба он тараф равад ва Баёнқулиро ба дастури маъхӯд (муқаррарӣ), ки ӯро хон анғошта буд, бо ҳуд ҳамроҳ барад. Умаро аз роҳи давлатхоҳӣ маъруз гардониданд (арз наамуданд), ки мақоми асли гузоштан аз ҳазму таяккуз (хушёрӣю эҳтиёткорӣ) дур менамояд. Амирзода сухани носеҳон гуш накарда, ба Самарқанд рафт. Ва дар он ҷо ҳам дар он сол бинобар тамъе (умеде), ки ба ҳарामी Баёнқулихон дошт, бар қатли он бечора иқдом наамуд ва Темурхон углон писари Яйсун Темурхонро ба хонӣ баргирифт. Ва наъши (ҷасади) Баёнқулиро ба Бухоро бурда, дар ҷавори мазори фойзуланвори шайх Сайфиддини Бохарзӣ... дафн фармуданд. Ва умаро аз ин қазия мутаваҳҳим (тарсон) шуда, огози муҳолифат бо амирзода Абдуллоҳ қарданд».

Мирхонд. Таърихи равзатуссафо, ҷ. 6, Техрон, 1380 ҳ.к, сах. 4535.

Хондамир дар бораи ишғоли Самарқанд ва Шаҳрисабз аз ҷонни Туглуқтемур чунин маълумот медиҳад: «Туглуқтемур... инони азимат ба тарафи Самарқанд маътуф гардонид (руй овард). Баъд аз вусули Ҷоноқийлоқ, ки наздики оби Хучанд аст, Улуғтемур ва Ҳочибекӣ Арканутӣ ва Бекҷекро бо ғавҷе аз сипоҳи манғалой (пешгоз) сохт. Чун ин тоифа аз оби Хучанд бигузаштанд, амир Боязиди Ҷалоир теги хилоф дар ғилоф қарда, ба эшон мулҳақ гаштанд (пайваст шуданд) ва рӯй ба Шаҳрисабз ниҳоданд. Амир Ҳочӣ Барлос ҳароси бекиёс ба ҳуд роҳ дода, ба савби Хуросон

таваччуҳ намуд ва амир Темурн Гургон (Гурагон) то канои оби Ому бо амир Ҳочӣ ҳаминон буда, чиҳати маслиҳати интизоми муҳоми элу улус аз он чо иҷозати мурочиат талабид ва руҳсат ёфта, ба урдун умарон мапғалоӣ шигтофт. Ва он ҷамоатро, ки хотир бар ғорату торочи хиттан (вилояти) Кеш қарор дода буд, ба тақдирӣ дилпазир аз мақомн хашму кини бигузарида ва умаро... он хазратро маҳсуби хеш пазид Туглуқтемурихон бурданд ва он ҷӣ аз камолн киёсат (зиракӣ) ва фаросаташ маълум доштанд, арз карданд. Туглуқтемурихон мапсаби ҳукумати тумоноти Шаҳрисабзро, ки абаонҷад (аз падару бобо монда) ба умарон Барлос мутааллиқ буд, ба амир Темурн Гургон тафвиъ фармуд (супорид)».

Хондамир. Таърихи ҳабибуссияр, Техрон, 1380 х.к , сах. 498-499.

Ахбори Ибни Арабшоҳ дар боран роҳзанӣ ва ғоратгарихон Темурланг: «Аз он замон, ки (Темурланг) аз ғоати султон сар боз зад, бо ёронн хеш дар билоди Мовароуннаҳр роҳзанӣ пеша кард...Ва ҷамъе аз аҳли фасод бад-эшон найвастанд ва шуморан ҳамроҳонн у ба 300 тап расид».

Ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. –Техрон, 1381, сах. 10-12.

Санаҳои муҳим:

1336 – таваллудн Темурланг

1333-1346- ҳукмронии Қазонхон дар Мовароуннаҳр

1347 - хонн Мовароуннаҳр таъйини гардидани Баёнқулихон

1351 – лашкаркашини амир Қазаган ба тарафи Ҳирот

1358 – куштаи шудани амир Қазаган

1360 (феврал-март)- ба Мовароуннаҳр вориди гаштани Туглуқтемур

Савол ва супоришҳо:

1) Сабаби аз бутпарастӣ даст кашидани хонхон мугуло шарҳ диҳед. 2) Чаро амир Қазаган бар ҳокимияти Чағатойён голиб омад? 3) Дар боран ба тахт нишастани Абдуллоҳ ва Баён Сулдуз маълумот диҳед. 4) Чаро Туглуқтемур ба Темурланг эътиمود намуда, ба ӯ рутбан «туманбошӣ»-ро дод? 5) Темурланг дар айёми ҷавонӣ ба ҷӣ корҳо машғул буд?

§ 2. МУБОРИЗА БАРОИ БА ДАСТ ОВАРДАНИ ХОКИМИЯТ ДАР САМАРҚАНД

Хучуми дубораи Туғлуктемур ба Мовароуннаҳр ва ба тарафи истилогарони муғул гузаштани Темурланг. Хангоме ки Туғлуктемур дар Мовароуннаҳр буд, дар сарзаминҳои Туркистону Мугулистон, ки ӯ дар он ҷо ҳокимият мекард, байни амирони мугул ҷангу ҷанҷо ба вуҷуд меояд. Туғлуктемур барон ором кардани вазъияти кишварани ба зудӣ Мовароуннаҳро тарк мекунад.

Дар Мовароуннаҳр боз байни ҳокимони маҳаллӣ ва сарони қабилҳои мугулу турк муборизаҳо шиддат гирифт. Туғлуктемур дубора соли 1361 ба Мовароуннаҳр хучум кард. Чуи ба наздикӣ Хучанд расид, ҳокими ин шаҳр амир Боязиди Ҷалонӣ ба истикболӣ ӯ баромад. Инчунин Амир Баён Сулдуз – ҳокими Самарқанд низ илҳори ғолат аз Туғлуктемур кард. Туғлуктемур то ба вилояти Кенӣ неш омад. Баъди баргаштани Ҷоӣ Барло аз Хуросон ба Кенӣ муносибати бо Темурланг ҳеҷ бад гардид. Бо шундаи хабари хучуми Туғлуктемур Ҷоӣ Барло борӣ дигар ба суи Хуросон фирор карда, баъдан дар вилояти Сабзавор ба қатл расид.

Аз ҳокимони маҳаллӣ таҷо амир Ҳусайнӣ набаран Қазған бар зидди Туғлуктемур мубориза кард. ӯ аз Кобулу Балх, ки доираи қаламрави ӯ буд, лаҳқари зиёде гирд оварда, то рӯди Ваҳшӣ неш омад. Мирхонд менависад: «Чуи ҳар ду лаҳқар дар қатори обӣ Ваҳшӣ ба якдигар расиданд ва сафҳо биёристанд, Қайхусравӣ Хатлонӣ (ҳокими Хатлон) аз амир Ҳусайнӣ ҷудо шуда,... ба муҳлифони пайваст. Ва амир Ҳусайнӣ... роҳи гурезро неш гирифт».

Ҳамин тариқ, дар ҷанҷо, ки байни Туғлуктемур ва амир Ҳусайнӣ дар Мовароуннаҳр рух дод, амир Ҳусайнӣ шикаст хӯрд ва ба ҷониби Хуросон падох бурд.

Туғлуктемур баъд аз шикасти амир Ҳусайнӣ ва аз байн бурдани дигар муҳлифони худ ва гурати Бағлонӣ Қулдуз дубора хоҳиши ба Туркистону Мугулистон баргаштан кард ва инсари худ Илҷохоро ҳокими Мовароуннаҳр таъин намуд.

Темурланг, ки шахси фурсатҷӯс буд, бо илҳори ғолат аз Туғлуктемур ба тарафи истилогарон гузашта, шаҳри Кенӣро дар ҷиҳти худ ниғаҳ дошт.

Созини Темурланг бо ҳокими Балх амир Ҳусайнӣ ва хиёлати ӯ бар зидди Туғлуктемур. Хидмати Темурланг ба хони Мугулистон биёри давом наёфт, зеро ӯ бо Илҷохоро созини карда натавонист ва аз ин муносибати Темурланг Туғлуктемур ба ханим

омада буд. Темурланг аз қудрати Туғлуктемур ба харос омада, маҷбур шуд бо амир Ҳусайн муттаҳид шавад. Ин иттиҳод боис шуд то Темурланг бо хоҳари амир Ҳусайн – Улҷой Туркон низ издивоҷ кунад. Темурланг баъд аз шиддат ёфтани муҳолифаташ бо Илёсҳоҷа маҷбур шуд шаҳри Кешро тарк намуда, ба ҷустуҷӯи амир Ҳусайн барояд. Темурланг баъд аз ҷустуҷӯи зиёде амир Ҳусайнро дар биёбонҳои Хоразм пайдо кард. Ҳар ду ба умеди ёрӣ гирифтанд ба назди ҳокими Хоразм омаданд. Ҳокими Хоразм чун тарафдори хонҳои мугули Мовароуннаҳр буд, онҳоро бо ҷанг пешвоз гирифт. Бо вучуди ин ки дар ин ҷанг ҳокими Хоразм кушта шуд, Темурланг ва Ҳусайн низ талафоти зиёд дода, маҷбур шуданд фирор намуда, ба Марв биёянд. Аммо дар Марв онҳоро ҳокими он Алибег Ҷонии Қурбонӣ асир намуда, ба ҳабс гирифт. Муддати ду моҳ Темурланг ва Ҳусайн дар зиндон буданд. Бародари Алибег, Муҳаммадбеги Ҷонӣ онҳоро харида, аз банд раҳо кард. Амир Ҳусайн ба суи Ҳилманди Хуросон рафт ва Темурланг чанде дар Кеш дар назди хешовандони худ пинҳонӣ зиндагӣ кард. Баъд аз муддате ӯ бо гурӯҳе аз тарафдорони худ ба Ҳирот омад ва ба ҳокими он ҷо Малик Муъиззиддин Оли Курт мулоқот карда, чанд вақти дигар дар паноҳи ӯ зиндагӣ кард. Аз ин воқеа амир Ҳусайн боҳабар гашт ва ӯ низ ба назди Малик Муъиззиддин омад. Аз омадани амир Ҳусайн ба Ҳирот Туғлуктемур огоҳ шуд ва намояндаи худро ба назди Малик Муъиззиддин фиристода, талаб кард, ки амир Ҳусайнро асир карда, ба назди ӯ фиристад. Малик Муъиззиддин амир Ҳусайнро дар яке аз қалъаҳои худ ҳабс кард ва намояндаи худро ба назди Туғлуктемур фиристода, хабари дуруғин фиристонд, ки амир Ҳусайн дар ҳабс вафот кардааст, то ин ки Туғлуктемур ором шуда, ба ин ҷониб лашкар накашад. Амир Ҳусайн аз ҳабс фирор карда, ба ҷониби Қандаҳор рафт.

Ба Систон фирор намудани Темурланг ва амир Ҳусайн.
Заҳмӣ гардидани Темур ва «Темурланг» ном гирифтани ӯ. Дар ин муддат Темурланг дар Ҳирот буд ва бо иҷозати Малик Муъиззиддин ба тарафи Систон омад. Темурланг бо худ ин замон 500 савора дошт. Ӯ дар Систон ба ғорат кардани галаҳои ғусфанду аспӣ мардум машғул шуд. Дар яке аз шабҳое, ки Темурланг ба ғорати галаҳо меомад, мардуми Систон ба ӯ ва ҳамроҳонаш ҳамла карданд, ки дар натиҷа тарафдорони Темурланг зиёд кушта шуданд. Дар ин ҷанг Темурланг аз пойи рост заҳм бардошт ва аз ду ангушти дасти росташ маҳрум шуд. Темурланг худро ба яке аз хаймаҳои саҳронишинон расонид ва муддате пинҳонӣ худро

табобат кард. Дар он ҷанг пойи ростани ҷунон зарба дид, ки то поёни умр мелангид ва ба ин ҷихат уро Темурланг номиданд.

Амир Хусайн ва Темурланг дар Хуросон ланкари қудратманде гирди ҳам оварданд. Барон онҳо имкон фароҳам омад, ки дубора вориди Мовароуннаҳр шаванд. Дар зимистони солҳои 1363-64 вазъияти Мовароуннаҳр дигар шуда, ҳукумати минтақа аз вучуди ҳукмронии мугул ҳалӣ гашт.

Аз тасарруфи хони Муғулистон озод кардани Мовароуннаҳр. Соли 1363 Туглуктемур дар Қонғар вафот мекунад. Писари ӯ Илҷсҳоча барон ба даст овардани тоҷу тахти Муғулистон аз Мовароуннаҳр равоған Қонғар мегардад. Аз ин фурсат истифода бурда, баҳори соли 1364 амир Хусайн ва Темурланг бо машварати ҳамдигар Илҷсҳочаро дар роҳ таъкиб намуда, ба ӯ зарбаи сахт мезананд. Дар натиҷа Илҷсҳоча шикаст хӯрда, мугулон аз Мовароуннаҳр роғда мешаванд. Баъд аз ин онҳо муваққатан ҳукмронии Мовароуннаҳрро ба уҳда донганд. Мардуми Мовароуннаҳр амир Хусайн ва Темурлангро бад меанд. Бадбинии халқ хусусан инсбат ба амир Хусайн беғар буд, зеро ӯ ба мардум зулми беандоза мекард. Ҳангоми гузидани арзу хоҳиши мардуми Самарқанд ӯ дар даст ҳамеша сипоҳи шапшари оғанро донга менестод. Аксар вақт амир Хусайн ба ҷон ба арзу шикаст ҷавоб додан, ба шахси мурочнаткунанда дарағтода, уро бо шапшар бераҳмона мезад ва ба ҷазои сахт гирифтор мекард.

Забти дубораи Мовароуннаҳр аз тарафи писари Туглуктемур – Илҷсҳоча. Шикасти амир Хусайн ва Темурланг дар муҳорибаи «Ҷанги гилий» ва ба Балх фирор кардани онҳо. Хони Муғулистон намехост, ки барон ҳамешагӣ Мовароуннаҳрро аз даст бидиҳад, аз ин ру ба хотири дубора соҳиб шудан ба сарзамини аздағрағтаан, ба ин самт хост лашкар кашад. Баъд аз вафоти Туглуктемур (соли 1363), писар ва вориси ӯ Илҷсҳоча бо мақсади дубора забт намудани Мовароуннаҳр баҳори соли 1365 бар зидди амир Хусайн ва Темурланг ланкар кашид. Амир Хусайн ва Темурланг қаблан аз ланкар кашидани Илҷсҳоча ба Мовароуннаҳр хабар ёфта, ба ҷанг тайёри дида, ланкари бисёр ҷамъ карданд. Ду ланкар дар соҳили дарёи Чирчик бо ҳам рӯбарӯ шуданд. Ҷанг дар байни Чиноз ва Тошқанд ба вуқӯ пайваст. Ин ҷанг дар таърих бо номи «Ҷанги гилий» машҳур аст, зеро ҳангоми ҷанг борони сел борида, ҳама ҷойро лоӣ карда буд. Дар натиҷа асҳо дар ғилу лоӣ лағжида мсағтоданд ва талаф мешуданд. Ланкари Темурланг дар ин ҷанг тарафи ростии ланкари Илҷсҳочаро ба ақибшешини машбур кард, вале ланкари амир Хусайн бошад, дар тарафи ҷан аз ланкари

Илбсхоҷа шикаст хурда, ру ба гурез овард. Дар патича Темурланг ҳам маҷбур шуд, ки майдони чапиро тарк кунад. Ҳамин тавр, Темурланг ва Ҳусайн дар ин муҳориба тамоми торумор гардида, ба Балх фирор карданд. Самарканд он замон девори муҳофизатӣ ва қалъа падонг, ки дар ҳолати муҳосираи шаҳр аҳолии ғаниматонаш навад. Илова бар он тамоми лашкар ва фармондеҳони Темурланг ва Ҳусайн инчунин ҳамроҳи онҳо фирор карда буданд. Дар ин ҷанг лашкари мугул беи аз 10 ҳазор нафарро аз даст дод.

Сарчашма:

Низомиддини Шомӣ дар боран «Ҷанги ғилӣ» чунин менависад: «Погоҳ ҳаво мутағайир шуд ва абруи борон падид омад ва қамонхоро тирҳо ба мартаба расид, ки як тир ҷунончи ба ҳасм (душман) тавон андохт, қамонд ва қамонхоро музаҳа дар об гарк шуд ва дасторҳо бар сарҳо гарони сақил (вазнин) ғанимат ва ғилу ваҳал (лоӣ) дар мартаба буд, ки аспори маҷоли ҳаракат қамонд. Ва лашкари душман қамонҳо намад ғаниматонаш ва осуда ба қон худ ҳаракат накарданд».

Низомиддини Шомӣ. Зафарнома, ҷ. 1, сах. 28.

Ҳосамаи дар боран «Ҷанги ғилӣ» ва шикасти амир Ҳусайн ва Темурланг чунин маълумот медиҳад: «Билохира амир Шамсиддин бо тоифа аз мардуми қалъагардон (боғайрат) ба маҷра расид ва... ба ҳайати ғаниматонаш бар лашкари Мовароуннаҳр ҳамла карда, ғаниматонаш омаданд. Амир Ҳусайн ва амир Темурланг бо ҳайли ханум (асқарони савора ва наварони) ғаниматонаш бар маҷра гардонид (яъне фирор карда), аспори ғаниматонаш бар болон лоӣ ғил афтод ва даҳ ҳазор нафар аз лашкари Ҷағатӣ арсон (дар майдон) талаф ғаниматонаш. Ва умаро ба ҳаволи (ғирду атрофи) Самарканд ва Шаҳрисабз ғаниматонаш. Амир Ҳусайн бо таваққуф ба Солтисарой рафт ва ғилу улуси (қавм ва қабилани) худро аз Ҷағатӣ гузаронид ва дар Шерту мағзил гузид. Аммо амири соҳибқирон (Темурланг) ба умеди он ки шояд муҳиме аз ғаниматонаш тавонад бурд, рӯзе қамон аз об убур накард (нагузашт) ва дувоздаҳ қушун мурағбат сохта, Темурхоҷа углон ва Қоварҷӣ ва Аббосро бо ҳафт қушун мағзалоӣ (ғаниматонаш) гардонид ва фармуд, ки ба тарафи Самарканд раванд. Он тоифа аз он ҳазрат қудо ғаниматонаш, ақсар бо аъдо (душман) пайвастанд. Лочарам (қочор)... соҳибқирон... аз об гузашта, дар худуди Балх ливон (байрақи) қомат барағаниматонаш (қамонд кард)».

Таърихи хабибуссияр. Таълифи Хондамир. Бо мукаддимаи Чалюлиддин Ҳумой. Техрон, 1380 ҳ.қ , сах. 405-406.

Сабаҳои муҳим:

- 1361 - дубора ба Мовароуннаҳр ҳучум кардани Туглуқтемур
- 1363 – вафот кардани Туглуқтемур дар Қонғар
- 1364 - ба муқобили Илҷсҳоча бархостани амир Ҳусайн ва Темурланг
- 1364 - аз Мовароуннаҳр роида шудани мугулҳо
- 1365 – лашкаркашани Илҷсҳоча ба Мовароуннаҳр

Савол ва суноришҳо:

1) Дар бораи дубора ба Мовароуннаҳр ҳучум овардани Туглуқтемур нақл кунед. 2) Аз чӣ сабаб Темурланг бо амир Ҳусайн муттаҳид гардид? 3) Нақл кунед, ки ҳокими Хоразм Темурланг ва амир Ҳусайнро чӣ тавр пешвоз гирифт ва онҳоро дар Марв ки аз хабе озод намуд? 4) Чаро ба Темур лақаби «Темурланг»-ро доданд? 5) Мақсади ба Мовароуннаҳр лашкар кашидани Илҷсҳоча дар соли 1365 аз чӣ иборат буд? 6) Чаро ҷанги байни Илҷсҳоча ва Ҳусайн Темурланг бо номи «Ҷанги гили» машҳур гаштааст? 7) Патиҷаи ҷанг бо чӣ анҷом ёфт?

МАВЗҶИ II.

ҶУНБИШИ САРБАДОРОН ВА МУБОРИЗАИ ОНҲО БАР ЗИДДИ МУҒУЛҲО

§ 3. ОМИЛҲОИ БА ВУҶУД ОМАДАНИ ҶУНБИШИ САРБАДОРОН

Ҷунбиши Сарбадорон бо сарвариин Мавлонозода дар Самарқанд. Баъди шикасти амир Ҳусайн ва Темурланг ва фирори онҳо ба Балх мугулҳои истилогар гумон доштанд, ки бе ягон душворӣ ба Самарқанд ворид шуда, онро талаву тороҷ мекунанд. Ҳукуматдорони боқимонда ва ашхоси дигари мансабдорин Самарқанд меҳостанд, ки шаҳрро бе муқобилият ба мугулон таслим карда, ба ин восита ҷони худро аз марг наҷот диҳанд. Вале қор раши дигар гирифт. Дар ҷунбин лаҳзаи мушқил мардуми бономус ва муборизин Самарқанд барои мудофияи шаҳр ташаббусро ба дастии худ гирифта, рӯзи ҷумъа барои маслиҳат дар масҷиди

ҷомеъи шаҳр ҷамъ омаданд. Онҳо ҳифзи ватани худро аз ҳимояи ҷон муҳимтар дониста, роҳи мубориза ва муқовимат бо душманро интихоб намуданд. Шаҳсе бо номи Мавлонозода, ки яке аз шоғирдошти мадраси Самарқанд буд, ба минбар баромада, суҳанрони кард. Ӯ ба мардум мурочнат карда, аз ҷумла гуфт, ки ланкари бешумори горагариони мугул барои тороҷ намудани моли ашён мардум ба шаҳр наздик шудаанд. Ҳукуматдорони шаҳр бошанд, бо шундани ин хабар барои ҳалоси ҷони худ шаҳрро тарк карда, гурехтанд. Ба ҷуз аз мубориза мардуми Самарқанд аз душман роҳи ҳалосӣ надорад, бинобар ин мо бояд худамон шаҳрамонро аз душман мудофиа намоем. Агар касе масъулияти мудофиаи шаҳрро ба ўҳда гирифтани бошад, мо дар назди ў сари таъзим фуруд оварда, тайёрем, ки фармонҳои ўро иҷро кунем.

Атён ва ашрофи Самарқанд дар ҷавоби даъвати Мавлонозода ҳомӯш монданд ва касе ҷавоби мусбат надод. Он гоҳ ў гуфт, ки маълум мешавад касе ин масъулиятро ба зимма гирифтани нест, бинобар ин агар шумо маро дастгирӣ намоед, мудофиаи шаҳрро ба ўҳдаи худ мегирам. Ҳамин тариқ, бо ризоияти ҳаман ширкаткунандагони он ҷамъомад вазифаи сардори мудофиаи шаҳр ба ўҳдаи Мавлонозода гузашта шуд. Ҷамъомадагон қасам ёд карданд, ки дар роҳи мубориза барои дифои шаҳр қурбон мешаванд, аммо горагариони мугулро ба Самарқанд роҳ намедиханд. Дар ҳамин ҷо 10 ҳазор ҷавон барои ҳифзи ватан дар пешни Мавлонозода савганди садоқат ёд карданд. Дар ташкили қорҳои мудофиавӣ барои Самарқанд ба ҷуз аз Мавлонозода боз Абубакри Қалавӣ ва Мавлоно Хурдаки Бухороӣ низ саҳми бузург гузоштанд.

Ин муборизаи мардуми Самарқанд бар зидди мугулон дар таърих бо номи «Ҷунбиши Сарбадорон» маъруф гаштааст. Пайдоиши истилоҳи «сарбадор» ба шӯрише, ки соли 1337 дар Сабзавори Хуросон бар зидди хонҳои мугул ва заминдорони маҳаллӣ сар зада буд, алоқаманд аст. Шӯришгарон савганд хӯрданд, ки ё бедодгаринхоро дар Хуросон барҳам медиханд ва ё сари худро ба дор месуноранд. Бинобар ин аз он замон номи Сарбадорон ба вуҷуд омадааст.

Барномаи амалиёти ҷунбиши Сарбадорон ба муқобили мугулҳо. Пешвоёни он мубориза барои мудофиаи Самарқанд талбирҳои бисёр муҳим андешиданд. Мавлонозода рӯйхати мардумони ба хизмати ҳарбӣ мувофиқро тартиб дода, перӯи мардуми шаҳрро барои омодагӣ ба мудофиа аз душман моҳирона

истиқода намуд. Аҳолии шаҳр дар муддати се шабонаруз барои мудофиаи шаҳр тайёри дид. Гирду атрофи шаҳрро бо сангарҳо ихота карда, дар наси он сангарҳо тираңдозони мохирро ҷинҳон намуданд. Тамоми сипоҳхон дар шаҳр мавҷудбударо ҷамъовари намуда, ба муборизои тақсими карданд. Шаҳрро ба қитъаҳо ҷудо намуда, дар наздикии дарвозаҳои шаҳр дидбонҳои гузаштаанд. Дармадгоҳи асосии шаҳрро қушода донгта, дигар ҳаман дарвозахоро бастанд. Дар ду тарафи хиёбони асосӣ сангарҳои мустаҳкам сохта, дар он ҷо одамони мусаллаҳро ҷойгир карданд. Дар охири хиёбон Мавлонозода бо шумораи зиёди тираңдозони мохир камини гирифта, барои ба душман зарба задан омода шуд. Накини мудофиякунадагонии шаҳр ҷунин буд: ҳамагон ба хиёбон дохил шудани саворагонии мугул бояд онҳо ногаҳон аз ҷониби кучаҳои тағии бо сангарҳо мустаҳкамшуда ба истилогарон зарбаҳои сахт мерасониданд. Барои роия кардани интизом ва ба фармони Мавлонозода итоат намудан муҳофизатии шаҳр ба Қуръон касам ёд карданд. Мардуми шаҳр шабонаруз меҳнат карда, дар муддати се рӯз шаҳрро барои мудофия нурра омода сохтанд.

Сарчашма:

Абдуллазоки Самарқандӣ доир ба мурочиати Мавлонозода ба аҳолии Самарқанд ва омодагии Сарбадорон барои мудофиаи шаҳр ҷунин менависад: «Чун амир Хусайн ва амири соҳибқирон (Темуриш) аз «Ҷанги лой» ба ҳазимат шуда (шикаст хурда), аз Ҷайхун гузаштаанд ва лашкари мугул ба ҳаволии Самарқанд расид, аҳолии он ҷо дар ин қазия (ҳодиса) хайрон буданд. Рузи ҷумъа ҳавосею авом (одамони балаидмартба ва одӣ) дар масҷиди ҷомеъ ҷамъ омада, хотир бар амре қарор наметрифт. Дар ин ҳол марде дошманд аз бузургзодагонии Бухоро, машхур ба Мавлонозода тираңдозе далер, шамшер ҳамонӣ карда (ба қитъа овехта), бар ноӣ хост ва оҳиста-оҳиста рафта, ба болон минбар баромад ва салом карда, овоз баровард, ки: «Ё маъшарулмуслимин (эй мусулмонон)! Имрӯз галабаи қуффор (қофирон) ба қасди ҳонумони мусулмон омадаанд. Ва ҳокиме, ки ҷизия мусулмониро «бӯчу хироч» ном карда, меситонад ва ба хотири худ меғирад, чун душман пайдо шуд, мусулмониро ба тарх рехт (партофт) ва аз пеш қуффор гурехт! Ва харҷанд аҳолии ин шаҳр амониву суде динанд, ҳалос пахоҳанд ёфт.

Ва рӯзи Қиёмат суол аз шумо, бузургон хоҳад буд: Кист, ки мутасаддӣ (баъҳдагирандаи) ин амири ислом ва мутааҳҳиди

(аҳдкупандан) хавоссу авом шавад, то мо низ сар дар қадоми у ниҳода, ба ҳидматгори кӣм намоем?

Мачмӯи ақобири (мансабдорони) Самарқанд хомӯш шуда, касе ҷавоб надод. Мавлонозода гуфт: -Чун касе ба ўҳда намегирад, агар ман мутааххид шавам, мададу ҳамроҳӣ мекунед? Халонк мувофиқ шуда, ўро ба сардори қабул карданд. Мавлонозода хутбан балли (мукаммал) адо карда, ба ҷанги куффор тарик намуд (чора дид). Ва мардуми бисёр пешни ў ҳозир шуда, дафтари кадхудоён ва мучаррадону гурабо ба даст овард (яъне, рӯйхати сардорони онла ва мардхон мучарраду муҳоҷирро тартиб дод) ва дар дарвозаҳо мустақфизон боздошт (муҳофизон таъйини намуд) ва сархон кучабогҳоро ҷунон банд кард, ки савор тариатавонад ва сархон бандро ба толорҳо маҳкам карда, тиркашхон мураттаб сар то сари кучаҳо фуру бурид. Ва қавл кард, ки ҳеҷ офарида шабоҳо ба ҳона наравад ва агар ҷосе ҷанги саҳт воқеъ шавад, мақоми худ нигоҳ дошта, ба мадад наравад ва аз сари девор бо мугулон қалоча накунад. Ва дар ҷаҳор ҳадди шаҳр қамондорони ҷалд (ҷусту ҷолок) таъйини кард ҷиҳати кӯмак ва як роҳ ҳолӣ гузошта, ҷамъе дар қамини нишонд ва худ бо понсид инъедан тирандоз дар ноён кучабог истод.

Ва қаровулони мугул форину гофил (бенарво) ба он куча даромаданд ва аз қамингоҳҳо гузашта, ба Мавлонозода расиданд. Ишорат кард, то дохил фуру кофта, санги дасту қалмосанг ва тире ҷубдасте дар қор омаданд, то мугулон сари асп қардонда, ҳазор кас маҷруҳ ва сад кас гирифтор шуданд».

Абдуллоҳи Самарқандӣ. Матлаъуссаъдайн ва маҷмаъулбаҳрайи, дастхати №347 аз Ғаҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ, саҳ. 195-196.

Санаи муҳим:

1337 – сар задани шӯриши Сарбадорон дар Сабзавори Хуросон

Савол ва ҷуворнишҳо:

1) Ба ҷуворниши мардуми Самарқанд кӣ роҳбарӣ мекард? 2) Ҷаро ни ҷуворниш номи «Сарбадорон»-ро гирифт? 3) Маъмуни мурҷиати Мавлонозодаро ба аҳолии Самарқанд нақл кунед. 4) Шӯришгарон бар зидди истилогарони мугул ҷӣ гуна тадбирҳо андешиданд?

§ 4. МУБОРИЗАИ АҲОЛИИ САМАРҚАНД БАР ЗИДДИ МУҒУЛОНИ ИСТИЛОГАР

Ба Самарқанд ворид гаштани ланкари муғул ва муқобилияти аҳолии шаҳр бар зидди онҳо. Хонш мугул Илсҳоча, ки аз фирори Ҳусайн ва Темурланг ба Балх воқиф буд, умед дошт, ки Самарқанд бе мудофиа мондааст ва тасаввур кард, ки шаҳро бе муқовимат бо осонӣ соҳиб мешавад. Баҳори соли 1365 дастаҳои пешчиҳои ланкари мугул бе ҳеҷ гуна эҳтиёткорӣ ба воситаи хиббони асосӣ ба маркази шаҳр дохил шуданд. Ҳангоми ба ҷои каминирифтани дастан Мавлонозода расидани мугулҳо, ба мудофиакунадагони шаҳр ишора шуд, ки ба ҳучум гузаранд. Онҳо аз се ҷониб бар зидди душман ҳамла карда, аз наси сангарҳо мугулҳоро ҳам бо даст ва ҳам бо фалаҳмон сангборон намуданд. Мугулҳо, ки инро интизор набуданд, ба воҳима афтада, ба ҳар тараф гурехтанд, вале дар ҳама ҷой онҳоро тир ё санг дуболагир буд. Дар ин набард аз тарафи мугулҳо зиёда аз ду ҳазор нафар кушта шуд. Мугулҳо маҷбур шуданд ақибшавиш кунанд.

Ҳалабаи ҷунбиши Сарбадорон дар Самарқанд. Рузи дигар мугулҳо дубора ба Самарқанд ҳучум карданд, вале ба ҳалаба муваффақ нашуданд. Ба тамоми кӯниши онҳо барон ишғоли шаҳр зарбаи сахт зада мешуд. Пас мугулҳо ба пазди мудофиакунадагони шаҳр қосид фириастода, иброз намуданд, ки агар ба онҳо тӯхфаҳои зиёд фириестонанд, онҳо шаҳро тарк мекунанд. Ба ин пешниҳоди мугулҳо ҷавоби рад дода шуд. Он гоҳ онҳо шаҳро ба муҳосира гирифта, ба гораи аҳолии гирду атрофи он шурӯъ намуданд. Муҳосираи давомдор низ ба мугулони патиҷан мусбат налод. Дар ин муддат ҳодисае рӯй дод, ки вазъияти мавҷударо дигаргун сохт. Дар урдугоҳи мугулҳои бодиянишин марази тошӣ асп (бемории вабо) пайдо шуд ва шумораи зиёди аспони онҳо ба ҳалокат расиданд. Муҳосираи минбаъдан шаҳр ба мугулҳо ғайримумкин гашт ва онҳо маҷбур шуданд, ки аз муҳосираи он даст кашада, ақибшавиш кунанд.

Ҳамин тавр, аҳолии Самарқанд, бо нерӯи худ ва бе ғирироки намояндагони ҳукумат, тавонистанд шаҳри худро аз ҳучуми душманони аҷнабӣ сарбаландона дифоъ намоянд. Сарбадорон манфиатҳои табақаҳои захираҳои аҳолии шаҳро ҳимоя мекарданд ва тамоми иқдоми онҳо бар зидди манфиатҳои аён ва ашрофи Самарқанд ва сулолаи мугулҳои горагтар равона гардида буданд. Дар ин мубориза бебизоатон дар Самарқанд бар зидди

тавошгарон баромаданд ва табақан захматкаши аҳолии аз ғолимон ва сулхуруши манфур инкор гирифтаанд.

Барқарор шудани робита байни Мавлонозода бо амир Ҳусайн ва Темурланг. Аҳдишканона ба қатл расонидани пешвоёни ҷунбини Сарбадорон. Ҳангоме ки Темурланг хабар аз мухоширан Самарқанд даст кашада, ақибнишини қардаш мугулхоро шунд, дарҳол амир Ҳусайнро аз ин хабар огоҳ намуд. Онҳо бо ҳам вохурда, ба ҷушн хулоса омаданд, ки ҳоло барон инғоли Самарқанд интоб накунанд, зеро аз муковимати мудофиакунандагонн шаҳр метарсанданд. Онҳо қарор доданд, ки аз макру ҳила истифода бараданд. Бо ин мақсад амир Ҳусайн ва Темурланг баҳори соли 1366 бо ланкари худ ба наздикии Самарқанд омада, дар маҳалли Қони Гил қарор гирифтаанд. Онҳо ба унвони роҳбарони Сарбадорон нома навишта, савганд хурда, изҳор намуданд, ки амали муборизоиро дастгирӣ мекунанд. Дар ин нома зикр карданд, ки онҳо хоҳиши вохӯрдан бо роҳбарони Сарбадоронро доранд. Ҳамчунин дар ин нома навиштаанд, ки ҳокимияти шаҳри Самарқанд ба роҳбарони Сарбадорон дода мешавад ва вайда доданд, ки қасро ҷазо намединанд. Номаи онхоро эҷиёни хунзабон бо тӯхфаҳои гаронбаҳо ба Самарқанд оварданд. Ҳамроҳи ин фиришодагон намоиядагонн маҳсули амир Ҳусайн ва Темурланг инъ буданд. Вазифаи онҳо иборат аз он буд, ки ба шаҳр ворид шуда, барон забт қардаш он замина тайёр намоиянд. Роҳбарони Сарбадорон ба суҳанони макқоронаи ин фиришодагон бовар қарда, ба ланкароҳи амир Ҳусайн ва Темурланг омаданд. Рузи аввал амир Ҳусайн ва Темурланг намоиядагонн Сарбадоронро гарму самимӣ қабул қардад. Вале рузи дигар, ҳангоми ба қароргоҳи онҳо расидан, ҳаман намоиядагонн Сарбадорон дастгир қардида, ба қатл расониданд. Аз байни онҳо фақат Мавлонозода аз марг наҷот ёфт. Ҳамин тавр, ҷунбини мардуми Сарбадорон аз ҷониби амир Ҳусайн ва Темурланг аҳдишканона наҳн қардид. Амир Ҳусайн ва Темурланг дар охири баҳори соли 1366 аз нав ба Самарқанд соҳиб қардиданд.

Ҷунбини Сарбадорони Самарқанд баъд аз ҷунбини Сарбадорони Хуросон, ки дар нимаи аввали асри XIV ба муқобили спёсати хонҳои мугул равопа қардида буд, аз дуҷумли ҳаракати бузургн мардумӣ бар зидди давлати мугулони Осмон Марқазӣ ба ҳисоб меравад. Ҷунбини Сарбадорони Самарқанд аз аҳамияти бузургн таърихӣ бархурдор аст. Танҳо мардум, ки ба муҳофизати ватани худ барҳоста буданд, тавонистанд то ба охир бо душмани

ачнабӣ мубориза кунанд ва мугулро аз Мовароуннаҳр берун ронанд. Ба амирон ва феодалони чағатойи Мовароуннаҳр, ки пароканда буданд ва доимо бо ҳамдигар дар ҷангу ҷидол қарор доштанд, муяссар нагардид то бо мугулони истилоғар мубориза кунанд. Сарбадорон Самарқандро аз мугулон озод карда, дар он ҳудуди як сол (1365-1366) ҳукмронӣ намуданд. Ҳадафи асосии Сарбадорон озод кардани ватан аз мугулон буд ва ба ин мақсад бо сарбаландӣ расиданд. Ин муборизаи онҳоро метавон муборизаи миллӣ-озодихоҳӣ номид. Аммо ин ғалабаи онҳо аз тарафи амир Ҳусайн ва Темурланг бо макру фиреб аз дасташон гирифта мешавад.

Ба вучуд омадани ихтилоф байни амир Ҳусайн ва Темурланг. Кушта шудани амир Ҳусайн аз тарафи Темурланг. Темурланг дар гирифтани ҳокимияти Самарқанд ва бо макру фиреб куштани роҳбарони Сарбадорон ба амир Ҳусайн ёрмандӣ кард. Аммо амир Ҳусайн ба ин нигоҳ накарда, баъзе аз тарафдорони Темурлангро, ки дар Самарқанд ва атрофи он ба гораи ва бедодгарӣ машғул буданд, ҷарима кард. Аз ин рафтори амир Ҳусайн Темурланг ранҷида, ҷаримаи тарафдоронашро аз амволи бо гораи бадастовардан хеш пардохт ва бо ин робитаи худро бо амир Ҳусайн катъ намуд. Темурланг аз Самарқанд ба шаҳри Кеш баргашт. Чун ихтилофи ӯ ва амир Ҳусайн шиддат ёфт ва иловатан дар ин муддат завҷаи Темурланг – Улҷой Туркон низ вафот карда буд, бинобар ин барон Темурланг зарурати идома додани дӯстӣ бо амир Ҳусайн дигар боқӣ намонд. Ин ихтилоф сабаб шуд, то байни Темурланг ва амир Ҳусайн чандин ҷанг сурат гирад. Охири ҷанги онҳо дар моҳи марти соли 1370 дар қалъаи Ҳиндувон, ки дар наздикии Балх қарор дошт, ба вуқӯъ пайваست. Темурланг сипоҳи амир Ҳусайнро ба муҳосира гирифт, ки дар натиҷа лашкари амир Ҳусайн дар ин набард мағлӯб ва ҳудаш кушта гардид.

Сарчашма:

Ахбори Хондамир дар бораи тайёрии аҳолии Самарқанд ба муқобили ҳучуми мугулони истилоғар чунин аст: «Чун амир Ҳусайн ва амир Темур шикаст ёфта, аз Ҷайхун убур намуданд ва мугулони бенимон ба азми наҳбу (горату) тороч ба савби (тарафи) Самарқанд тавачҷӯх фармуданд, селоби изтирори (парешонии) бинион субот ва қарори мутавааттинони (соқинони) он диёрро мунҳадим (вайрон) гардонид, Мавлонозодани Самарқандӣ, ки ба сифати ҷилодат ва мардонагӣ иттисоф дошт (машҳур буд), мардумро ба дафъи мугулон таҳриз намуда (барангехта), дар бораи

вучуби сиёнати нафс (зарурияти муҳофизати худ) ва мол ва аҳл ва аёл суҳанон бар забон гузаронид. Самарқандиён он калимотро ба самъи ризо ҷой дода, зимони ихтиёри худро дар қабзан (дасти) иқтидорӣ Мавлопозодан Самарқандӣ ва Мавлоно Хурдаки Бухорӣ, ки тираңдози ҷалд (ҷусту чолок) буд ва Абубакри Қалавӣи Халлоф, ки авсофи сарбадорӣ бар ваӣ содиқ меомад, ниҳоданд ва эшон шаҳрро кучабанд карда, бар ҷодан мамоннати синоҳи ҷита (муғулон) субот қадам варзиданд».

Таърихи хабибуссияр. Таълифи Хондамир. Бо мукаддимаи Чаллолидини Хумой. Техрон, 1380 х.к, сах. 406.

Мирхонд дар бораи муборизан аҳолии Самарқанд бар зидди истилогарони муғул ҷунбини маълумот медиҳад: «Арбоби Самарқанд мубоабати (иғоати) эшонро намуда, дар мақоми мамоннат омаданд ва тарикки омаду шуд масдуд гардониданд (банд карданд) ва асбоби муқобила ва муқотила соз доданд. Ва синоҳи ҷита (муғулон) муқдлатҳо бар гирди Самарқанд хайман иқомат мутаннаб гардонид, дар тасхирӣ (забтӣ) он маросими эҳтимои ба ҷой оварданд. Ва ҷун айёми муҳосира имтиҳод (қамоқ) ёфт ва наздик ба он шуд, ки шаҳр мусаххар (мағлуб) гардад ва амволу динҳои мусулмонон дар маърази талаф ояд, насиби азали... вазид, вабо дар миёни аспони ҷита афтода, аз ҳар ҷаҳор асп яке (беп) зинда намонд ва аз ин ҷаҳат хавфу рӯзи (тарси) тамои бар замонӣ (қалбҳои) муҳолифони истило ёфта, очиз ва саросема ғанганд. Ва баъд аз тақдими машварат маслиҳат ҷунон диданд, ки рӯҷу намоёнд (баргарданд) ва ба имзон ин азмат аксари он ҷамоат тирканиш бар пушт баста, ниёда ва мубтазал (хору залил) рӯй ба дигри худ ниҳоданд».

Мирхонд. Таърихи равзатуссафо, ҷ.6, Техрон, 1380 х.к, сах. 4569-4570.

Маълумоти Абдурразоки Самарқандӣ дар бораи хоншона ба қатъи расидани роҳбарони Сарбадорон: «Амир Ҳусайн аввали баҳор бо ланқари Балху Бадахшон ва Қундузу Баклон ва Андхуди Шибургон озими Самарқанд шуд. Ва ба қарор (ба тақрор) аҳком ба сардорони Сарбадорони Самарқанд фиришод. Мазмуи он, ки моро бар шумо эҳтимоли кулшаст ва аз ҷамъи умаро беҳтар доштасем, то урду дар шаҳрон Қони Гил наёрем аслан истикбол менамоем. Он мискинон тамаллуки (хушомадгӯни) он тарози муғул бовар карданд. Ҷун амир Ҳусайн ба Қони Гил омад, Сарбадорон анвон тақаллуф (муруоти барзиёд ва сохта) тартиб дода, ба хидмат

расиданд ва пешкашҳо ба арз расониданд. Ва амир Ҳусайн эшонро ба ҷанг (мехрубонӣ) баргардонид. Рузи дигар тапсуқоти (тӯхфаҳон) зиёда оварда, ҷун ба Қарс расиданд, ба мучибӣ фармуда, ҳамаро гирифта сисат (яъне қатл) намуд.

Амири соҳибкирон Мавлонозодаро дархост карда, аз ҷанг дор бозовард ва дигарон ба роҳи адам рафтанд. Ва амир Ҳусайнро мамлакат софӣ шуда, мутамаккин ғанг ва хирс ҷамъи мол бар у ғанг шуда, қондан зулму бедод бунёд ниҳод.

Абдурраҳи Самарқандӣ. Матлаъуссаъдайн ва маҷмаъулбаҳрайн, дастхати №347 аз Ғанҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ, сах. 197

Санаҳои муҳим:

1365 - муқовимати аҳолии Самарқанд бо сардорони Мавлонозода бар зидди истилогарони мугул.

1366 – ба қатл расонидани роҳбарони шӯриши Сарбадорон ва ҳокимияти Самарқандро соҳиб шудани амир Ҳусайн ва Темурланг.

1370 (март)- охири ҷанги Темурланг бо амир Ҳусайн

Савол ва ҷавоб:

1) Нақл кунед, ки сокинони Самарқанд ба муқобили истилогарон чӣ гуна муқовимат карданд. 2) Чаро истилогарони мугул дар ин муҳориба ба шикаст дучор омаданд? 3) Дар бораи аз тарафи амир Ҳусайн ва Темурланг бо макру фиреб ба қатл расонидани роҳбарони шӯриши Сарбадорон маълумот диҳед. 4) Аҳамияти таърихӣ ҷунбиши Сарбадорон аз ҷи ҷабрат буд? 5) Сабаби ихтилофи байни Темурланг ва амир Ҳусайнро шарҳ диҳед.

МАВЗҶИИ III.

БА САРИ ҚУДРАТ ОМАДАНИ ТЕМУРЛАНГ ДАР САМАРҚАНД ВА ЗАБТКОРИҶОИ Ӯ

§ 5. ҲОКИМИЯТИ МОВАРОУННАҲРО ҒИРИФТАНИ ТЕМУР

Амир эълон шудани Темурланг дар Хуросон. Омадани Темурланг ба Самарқанд. Бо ғалаба дар Балх Темурланг ба фармонравии мустақил расид ва худро дар Балх амири қабир эълон кард.

Темуриланг пас аз куштани амир Хусайн зами у Сароймулкхонумро, ки духтари Қазанхони Чингизӣ буд, ба никоҳи худ даровард. Сароймулкхонум бо номи Бибихонум низ маъруф буд. Чун у духтари хони мугул буд ва зами калони Темуриланг ба ҳисоб мерафт, ба ин сабаб ба Темуриланг лақаби Гургон, ки мугулони доводро меғуфтанд, дода шуд. Ба Темуриланг фарзандонаш Мироншоҳ, Шоҳрух ва наберааш Улугбек ва дигарон тақлид карда, бо хонадони чингизӣ найбанди хешу таборӣ барқарор карданд. Дар ин робита бояд гуфт, ки таърихшиноси асри XVII Маҳмуд ибни Валӣ хонадони Темурихоро Гургониён низ номидаст.

Насаби Темуриланг бевосита ба хонадони Чингиз намерасид, бинобар ин пас аз гирифтани ҳукумати Мовароуннаҳр унвони хонино ба номаш илова накарданд. Аммо Темуриланг аз намоёндагони қабिलाҳои мугулис буд, ки бочураат аз анъанаҳои мугули дар Мовароуннаҳр тарафдорӣ мекард. Барои вақолатҳои зиёд доштан дар қорҳои идораи давлат тарафдорӣ аз анъанаҳои мугули ва робитаи хешутаборӣ бо хонадони хонӣ кифоят намекард. Бинобар ин барои дар Мовароуннаҳр ҳаққи ҳукумати Темурилангро собит намудан, қиссаҳои ҳаёлиро бофта бароварданд. Мақсади ин қиссаҳо қонунӣ гардонидани ҳукумати буд, ки Темуриланг бо макру фиреб ба даст овард. Мувофиқи ин қиссаҳои ҳаёли ғуё бобоқалони Чингиз – Қобулшоҳ бо бародараш – Қачули, ки аҷдоди афсонавии Темуриланг ба шумор меравад, қарордоде ба имзо расонида буданд. Тибқи он қарордод авлоди Чингиз бояд ҳамеша шоҳ ва авлоди Қачули ҳокими муғлаки сарзаминҳои ишғолгардида бошанд. Бинобар ин Темуриланг худро соҳиби тахт ҳисоб мекард.

Мувофиқи анъанаи мавҷудбудан он замон, ки бояд амири Мовароуннаҳр аз номи хони хонадони чингизӣ ҳукумат кунад, Темуриланг низ ин анъанаро вайрон накарда, як тан аз хонҳои маъруфнабудан чингизиро бо номи Сияргитмиш (1370-1388) хони Мовароуннаҳр эълон кард ва аз номи у ҳукумат мекард. Ибни Арабшоҳ менависад, ки Темуриланг Сияргитмишро барои он хон интихоб кард, ки қорату қуштори худро бо номи у ағҷом диҳад, то мардум уро маломат накунад. «Дар ҳоле ки, - менависад Ибни Арабшоҳ, - ҳар амире ба дасти Темуриланг асир ва ҳар хон дар баробари вай нотаъон буд».

Сияргитмиш дар лашкарқашонҳои Темуриланг иштирок намуда, соли 1388 вафот намуд.

Баъди амир эълон шудани Темуриланг дар Хуросон, ибтидо қарор буд, ки Темуриланг шаҳри Кеш – зодгоҳашро пойтахти

давлати худ созад, вале ба далели маъруф будани Самарқанд ин шаҳро пойтахт интихоб карда, 10 апрели соли 1370 худро соҳибӣ тахт эълон кард.

Темуриши аз Балх ба шаҳри Самарқанд омада, ба ғоҷсаҳон худ оғоз бахшид. Аз ғоҷсан Чингиз то ғоҷсан Темуриши якуним аср гузашта буд. Ғоҷсан Чингиз аз ҷониби Муғулистон ба Мовароуннаҳр омада буд, аммо ғоҷсан Темуриши аз Мовароуннаҳр оғоз гашта, аз миёни байронаҳон давлати Чингиз шакл гирифта, дар муддати фармонравони Темуриши ва хонадонӣ ӯ саросари Хуросону Эрон ва Осиёи Хурдро арсан тохту този туркон сохт.

Оғози забткориҳои Темуриши. Муборизаи мардуми Хоразм бар зидди лашкаркашиҳои Темуриши. Темуриши эҳсос мекард, ки бе шикасти хонҳои Муғулистон ва ба худ тобеш намулдани Хоразм наметавонад ба осонӣ дар Самарқанд ҳукумат кунад. Темуриши пеш аз ҳама ба мақсади таъмин кардани амнияти пойтахти давлати худ, нақшан тобеш намулдани Хоразм ва хонҳои Муғулистонро кашид. Ӯ тайн солҳои 1370-1376 се бор ба Хоразм ва панҷ бор ба қаламрави хонҳои Муғулистон дар он сун Сайхун лашкар кашид. Ҳокими Хоразм Ҳусайн Суфиро тайн ин се ҳуҷум Темуриши асир гирифта наметавонист ва танҳо вилоти Хоразмро гораҷ ва байрон карда, ба Самарқанд баргашт. Ба Темуриши муяссар шуд, ки баъд аз даҳ соли ба қудрат расиданиш дар Самарқанд, яъне соли 1380 Хоразмро тобеш худ гардонад. Баъд аз ғараҷ ва гораҷи он вилот донишмандон, косибон ва ҳунармандони Хоразмро ба шаҳрҳои Самарқанду Кеш кучонид ва ин шаҳри қадимро байрон ва парешон сохт.

Муносибати Темуриши бо се қудрати сиёсии Хуросон: Оли Курд дар Ҳирот, Ҷониқурбон дар Тӯс ва Сарбадорон дар Сабзавор. Темуриши некиҳои ҳокими Ҳиротро, ки ба хангоми паноҳ ҷустанаш ба он шаҳр карда буд, фаромӯш намуда, номас ба султони Ҳирот – Малик Ғиёсиддини Курт фириастода, аз ӯ хост, ки ин султон тобеш ӯ шавад ва ҳадяю тӯҳфаҳои шоистае барояш фиристад. Султони Ҳирот бо номан таҳқиромез ба Темуриши ҷавоб гардонд. Темуриши бо гирифтани ин паём дар ғараҷ шуд ва дар моҳи марти соли 1381 ба ҷониби Ҳирот ҳамлавар гардид. Тамоми он вилотро забт карда, Малик Ғиёсиддини Оли Куртро тобен худ сохт.

Темуриши бо ғараҷи Ҳирот дарвозаҳои Хуросонро ба руи худ боз кард. Барои забти қомил ин сарзамини дигар монмасе намонда

буд. Темурианиг тамони ҳукмронони оми Куртро ҳамроҳи худ ба Самарқанд овард ва баъдан ба қатл расонид. Дар толи солҳон 1381-1383 Темурианиг ҷаҳор маротиба аз Самарқанд ба Хуросон лашкар кашид.

Дар ҳамон солс, ки Темурианиг ба Ҳирот меҳост лашкар кашад, аз Алибеки Қониқурбонӣ – ҳокими Қалот ва Тӯс хоҳиши кард, ки дар гирифташи Ҳирот ба ӯ ёри диҳад. Аммо Алибеки Қониқурбонӣ ин хоҳиши Темуриро рад кард. Баъд аз гирифташи Ҳирот Темурианиг ба тарафи сарзамини Қониқурбонӣ лашкар кашид. Пас аз муҳосираи толи Алибеки Қониқурбонӣ ба Темурианиг таслим шуд. Темурианиг уро ба Мовароуннаҳр фиришод ва камс баъд аз он дастур дод то Алибеки Қониқурбониро ба қатл расонанд.

Ҳангоме ки Темурианиг вориди Нишопур шуд, Ҳоҷа Алии Муайид – саркардан Сарбадорони Сабзавор ба пешвози ӯ баромад ва ба вай пайваст. Темурианиг уро дар мақоми ҳокими Сабзавор дубора тасдиқ кард. Ҳоҷа Али то поёни умри худ ба Темурианиг вафодор буд. У дар лашкаркашии Темурианиг ба Луристон дар соли 1386 ҷағирок намуда, бар асари захме, ки дар он ҷағи гирифт, вафот кард.

Тассарруфи Хуросон аз ҷониби Темурианиг. Темурианиг таъин лашкаркашиҳои минбаъдаш ба Хуросон Қандаҳору Балхро гирифт ва пас аз он Пушаниг ба даст ӯ афтод, Исфарони ба ҳокимон шуд ва Систон мавриди ғорати лашкари Темурианиг қарор гирифт. Дар ҷараёни ин лашкаркашиҳо ба сарқуби Амр Валӣ фармонравони туркмони Ҷузҷон шифофт ва уро ба ғорати худ даровард. Соли 1383 вақте боз ба Ҳирот лашкар кашид, мардумони он ба диғӯ бархостанд ва дар он ҷо аввалин қалламанораҳоро аз сари шӯришиёни қушғашуда баланд кард. Дар тамони ин муддат ҳар шаҳреро, ки аз Хуросон ҷағол мекард, ба дуболаш ҷӯи хуни сокинони он диёр равона мегафт. Темурианиг бо ин аъмоли худ ғоҷани ҳуҷуми Қиғизро тақрор кард. Ин бор байронгар ва хунхори Хуросон дигар бутпараст набуда, балки фармонравони мусулмон буд.

Дар фосилаи ин ҳуҷумҳо, ки Темурианиг байни Хуросон ва Мовароуннаҳр дар ҳаракат буд, ба ноҳияҳои Қошғар ва Дашти Қиғчоқ инз тохту тоз кардааст. Ҳокими Қошғар амир Қамариддини Дуғлатро ба Дашти Қиғчоқ [саҳроҳои байни Уралу Сибир, сарзаминҳои байни баҳри Хоразму (Арал) баҳри Хазар (Каспий) ва поёноби Сирдарё] роида, баъди ғалаба бар хонҳои Дашти Қиғчоқ

яке аз хонзодаҳои мугулини он ҷойро бо номи Туктамини, ки худро аз хонадони Бату медонист, ба сари ҳокимият овард.

Сарчашма:

Мирхонд дар боран муҳосираи қалъаи Ҳиндувон ва мағлубияти амир Ҳусайн чунин маълумот медиҳад: «Ба рузи дигар... ҷавонони ҷонибайи рӯй ба майдон ниҳода, даст ба тире тег кунюданд ва баъд аз синтезу овези (чангу ҷидоли) баҳодуроии амир Ҳусайн аз ғоятӣ бухлу имсоқ (бахилӣ ва ҳасеӣ), ки бар табиати у ғолиб буд ва қуввати он надонг, ки зару сии виқояи (ҳимояи) ҷони ширини созад... Амир Ҳусайн аз камолӣ хавфу харос дарӣ дарвоза бибаст ва ҳазрати соҳибқирони зафарқарин (Темуриланг) кас неши у фиришод, ки агар ҷон меҳохӣ, давои аз қалъа берун оӣ. Ба ба қадам атрофу ҷавонон баста дид ва аз пасу неши селоби балон ано (машаккат) ба ҳам пайваста, даст дар домани тазарруъ ва нешмон (зориву талаби амон) зада, писари бузурги худро бо ҷавоне, ки ихтиёр карда буд, неши ҳазрати соҳибқиронӣ (Темуриланг) равои сохта, гуфт: «дар мақоми шикӯда изъонам (игъоату мугъниятам) ва ҷуз мутобаату мутоваат (тобъияту фармонбардорӣ) ҷорас намедонам».

Ба мутаоқиби дигароро фиришода, пайғом дод, ки «офтоби давлати ман ба ҳади уфул (фуру рафтаи) расида ва қавқабӣ иқболӣ ман аз хонаи иззу (иззату) бурҷи шараф ба дараҷаи хубут (фурудой) ва манзили бол иштиқол карда, дархост аз ту, ки саодат ва фирӯзи ҳамонои дорӣ. Ҳамоно аст, ки бар ҷони ман буҷаишӣ ва роҳ бар ман биқушӣ, то аз ин тағнои (саҳтӣи фириори) меҳнат ва машаккат берун омада, рӯй ба Қаблаи муаззама ниҳам ва зӣрати Байтуллоҳ ба ҷой оварда, аз ҷароиму осомӣ (хатоҳои) забон ба зӣтизори нестиғфор (узрҳои баҳишӣи гуноҳҳо) куноям....Ба ҳазрати соҳибқиронӣ... қарор бар он ёфт, ки рӯзи дигар ба саломат берун омада, ба ҳар ҷо ки хоҳад, биравад».

Мирхонд. Таърихи равзатуссафо, ҷ.6, Техрон, 1380 ҳ.к., сах. 4618-4619.

Ҳондамир дар боран Алибекӣ Ҷониқурбониро баҳишдани амир Темуриланг чунин маълумот медиҳад: «Шайх Али Баҳодур дар он айём, ки дар қалъаи Қаҳқаҳа нишаста буд, шабе ҳаёл намуд, ки ба қадами эҳтиёл (мақру ҳила) худро дар қалъаи Қалот андозад. Бо тошфас аз навқарони ҳоса шӯда ба кӯҳи баланд баромад ва... сабоҳ

(вақти субҳ) далерони Ҷонқурбонӣ хабар ёфта, бар сари шайх Баҳодур тохтанд ва ўро гирифта, назди Алибек бурдад. Ва амир Алибек шайх Али Баҳодурро таъзим ва эҳтиромн тамом намуд ва хиргоҳе (хаймае) ба тақаллуфи наздик ба високн (маъзилн) хеш барон у насб (ҷойгир) кард... Забони тазарруъ (илтиҷо) бикшод, ки хуш маро аз соҳибқирон... дармебояд хост. Амир шайх Али ин маъширо қабул намуд ва... пузулн амир Темурн Гургон гашт. Амир шайх Али ба мулозамат (хизматгузорӣ) шитофта, кайфияти иғтиборн (парешоннн) Алибек ва иттибоъ (пайравӣ кардан) ба арз расонид ва гуноҳонн эшонро авф талабид. Соҳибқирон... ҷариман Ҷонқурбонӣро бахшид ва амир Алибек ба хидмат шитофт ва бештар аз пештар тарбият ва эъзоз (иззату) хурмат ёфт... ўро бо тамомн элу улусн Ҷонқурбонӣ ба Самарқанд кучонанд. Ва ба нафсу нафис мутаваҷҷеҳн Мовароуннаҳр ғанга, малик Ғиёсиддин Ибраһимро бо авлод ҳамроҳ барад».

Хоиламир. Таърихи хабибуссияр, Техрон, 1380 х.к , сах., 433.

Санаҳои муҳим:

- 1370 (10 апрел) – соҳибн тахт эълон шудани Темурланг
- 1370 – хонн Мовароуннаҳр таъйин гардишани Синоргитминн
- 1380 - Хоразмро тобъ гардондани Темурланг
- 1381(март) – ҳамлан Темурланг ба Ҷирот
- 1383 – ҳамлан дуборан Темурланг ба Ҷирот
- 1383 – сохтани аввалин калламанораҳо дар Ҷирот

Савол ва ҷупоринҳо:

- 1) Ҷаро ушвонн хонӣ ба номн Темурланг илова нагардид? 2) Барон ҷӣ ба Темурланг лақабн Гургон доданд? 3) Ҷаро Темурланг яке аз хонхон маъруфнабуданн чингизиро хонн Мовароуннаҳр эълон кард? 4) Дар боран лашкаркашнн Темурланг ба Хоразм накл кунед. 5) Сабабн ба Ҷирот лашкар кашидани Темурланг аз ҷӣ иборат буд? 6) Лашкаркашнхон Темурланг ба Хуросон ва хунхорнн ўро накл кунед.

§ 6. ОҒОЗИ ҲУҶУМҲОИ (ЮРИШҲОИ) ТЕМУРЛАНГ

Ҳуҷуми сессоанн Темурланг. Солн 1386 Темурланг ҳуҷумн худро, ки дар таърих бо номн ҳуҷумн сессола маъруф аст, оғоз кард.

Ү аз тариқи Хуросон ба ҷониби Рай ва Мозандарон лашкар кашид. Хадафи ӯ аз ин лашкаркашӣ гирифтани Бағдод аз дасти султон Аҳмади Чалонр буд. Темурланг сабӣ кард нахуст Лурiston ва Озарбойҷонро пешол кунад ва дар ин мубориза Малик Иззиддини Лур – ҳокими Лурistonро дар Хуррамобод мағлуб карда, асирӣ худ сохт. Хуррамобод ва Буруҷардро вайрон карда, ба тарафи Озарбойҷон ҳаракат кард. Дар роҳи Озарбойҷон шаҳрҳои Султония ва Табрезро аз дасти султон Аҳмади Чалонр гирифт ва Гурҷистону Арманистонро тақрибан бе ҳеҷ мубориза ба даст овард. Бо Қароюсуфи Туркман, ки ҷонибдори султон Аҳмади Чалонр буд, Темурланг дар Днёрбакр ҷангид ва Қароюсуф дар муқобили сипоҳи Темурланг тоб наоварда, фирор кард. Днёрбакр арсан горат ва вайронии сарбозони Темурланг гардид. Баъд аз ин Темурланг барон танбехи Зайнулобидини Оли Музаффар – ҳокими Форс, ки аз қабули фармонравӣ ба ӯ сарпечӣ карда буд, ба тарафи Шероз лашкар кашид. Бояд гуфт, ки Шох Шучоҳ Оли Музаффар – ҳокими пештараи Форс дар поёни умри худ бо номас ба Темурланг муроҷиат карда, изҳор дошта буд, ки писараш – Зайнулобидин, ки ба ҷон ӯ ба тахт меншинад, аз ӯ иттиҳод хоҳад кард. Аммо Зайнулобидин ба ин номан падар ғайриноқона накарда, фиришодаи Темурлангро, ки ба Шероз омада буд, иҷозати бозгашт наод. Дар роҳи Форс, ки аз тариқи Ҳамадон ва Исфаҳон мегузашт, Темурланг ин шаҳрҳоро пешол кард ва андози вазнини барон сипоҳиёнаш аз мардуми ин шаҳрҳо ситонид. Мардуми Исфаҳон аз ин ҷабри Темурланг ба шӯр омада, дар моҳи декабри соли 1387 сар ба қиём бардошта, тасдоде аз сарбозони Темурлангро ба ҳалокат расониданд. Ин шӯрини хурд, ки ба қиём мардуми табдил ёфта буд, дар воқеа Темурлангро саҳт тарсонд. Вуқӯи ҳамчунин ҳодисаи Темурланг интизор надишт ва ҷун аз пойгоҳи худ – Самарқанд дур шуда буд, ин муқовимати мардум ҳастии онҳоро таҳдид ба ҳалокат мекард. Бинобар ин Темурланг дар фуру гирифтани ин қиём аз ҳеҷ гуна аъмоли ғайрибағавӣ даст накашид. Интиқоми Темурланг аз соқинони Исфаҳон на танҳо ваҳшатнок, балки ваҳшиёна буд. Темурланг ҳукми қатли оми мардуми Исфаҳонро дод, ки 70 ҳазор тан дар он воқеа ба қатл расид. Ба дастури Темурланг аз сарони ин қиштанудагон қалламапораҳо сохтанд. Таърихнигори ҳамзамони Темурланг Ибни Арабшоҳ менависад, ки бузургони шаҳри Исфаҳон ба хотири дар дили Темурланг раҳм андохтан, то ки қатли мардумро бас кунад,

иддае аз кудаконро, ки ятим монда буданд, дар яке гузарҳои шаҳр, ки бояд Темурланг аз он ҷо мегузашт, гузоштанд. Темурланг ҳангоме ки бо ғуруҳи кудакон рӯ ба рӯ шуд, ба онҳо тавачҷуҳ накарда, ҳамроҳи сарбозонаш роҳашро идома дод. Ин кудакон дар зерӣ пои аспон монда, ҳалок гардиданд.

Тасвири калламанора. Амали расом В.В.Верещагин

Бо ин қатли ом Темурланг дар дили мардуми Шероз тарс афканда буд. Ҳокими Форс - Зайнулобидин ба ҷониби Бағдод фирор кард, то дар даргоҳи султон Аҳмади Чалоир пинҳон шавад. Аммо дар байни роҳ дар наздикии Шуштар Зайнулобидин ба дасти писари амакаш Шох Мансур асир афтод ва дар қалъаи Салосил ба ҳабс гирифта шуд. Соли 1387 Шероз таслими Темурланг шуд. Ҳарчанд ин шаҳр аз вайронкорӣ ва кушторҳои Темурланг эмнӣ монда бошад ҳам, аммо мардуми Шероз ба Темурланг бочҳои зиёде дода, хонахароб шуданд.

Темурланг вилояти Форсро байни султон Аҳмад – бародари Зайнулобидин, ки ҳокими Кирмон буд ва Шох Яҳё – писари амакаш, ки ҳокими Язд буд ва ба Темурланг итоат мекарданд, тақсим кард. Бо шунидани хабари шӯришхое, ки дар Хоразм ва Дашти Қипчоқ рӯй доданд, Темурланг саросема вилояти Форсро тарк гуфта, ба Мовароуннаҳр баргашт.

Ба ҳар ҳол лашкаркашии сесолаи Темурланг нотаом монд, зеро ҳокими Форс – Зайнулобидин ба асорати Темурланг наафтод ва муҳимтар аз ҳама Бағдодро ба даст наовард.

Ҳучуми панҷсолаи Темурланг. Тобистони соли 1392 Темурланг сеюмин ҳучуми худро, ки дар саҳифаҳои таърихи ин

давр аз чониби таърихнигорон бо номи хучуми панҷсола зикр шудааст, оғоз кард. Дар ин лашкаркашӣ ўро писаронаш – Умаршайх ва Мироншоҳ, наберааш – Пирмуҳаммад (писари Ҷаҳонгир) ҳамроҳӣ мекарданд. Баҳонаи ин лашкаркашӣ сарқуб кардани шӯришҳо дар Мозандарон, танбех намудани Оли Музаффарӣ Форс ва ҳадафи асосӣ ба даст овардани Бағдод буд. Дар Мозандарон Сайид Камолиддини Маръаширо, ки ба истиклол расида буд, Темурланг сарқуб кард ва ўро ба асорат гирифта, аз тариқи киштӣ ба Хоразми вайрона фиристонд. Чанде дар Мозандарон монд ва дар моҳи декабри соли 1392 барои танбех додани Оли Музаффар аз тариқи Рай ба Буруҷард ва аз он ҷо ба Дазфулу Шуштар омад. Темурланг ба таъқиби шоҳ Мансури Оли Музаффар, ки тамоми Музаффарӣро бар зидди ӯ ба муҳолифат бархезонида буд, оғоз кард. Шоҳ Мансур бо андак сипоҳи вафодори худ дар Рай бо Темурланг ба ҷанг бархост ва ҷасорату шаҳомати ғавқуллодаи ӯ боис шуд, ки дар ин ҷо ба Темурланг зарба занад, аммо худӣ ӯ захмӣ гардида, ба дасти сипоҳиёни Темурланг асир афтод ва кушта шуд. Дар моҳи майи соли 1393 Темурланг дигар шохзодагони Оли Музаффарро, ки ба муҳолифати ӯ бархоста буданд, аз миён бардошт. Ҳокимияти вилояти Форсро ба писари худ Умаршайх воғузор карда, Темурланг ба чониби Бағдод бар зидди султон Аҳмади Ҷалоир лашкар кашид. Дар моҳи августи соли 1393 Темурланг тахтгоҳи деринаи Аббосиён – Бағдодро тақрибан бидуни ҷанг фатҳ кард. Султон Аҳмади Ҷалоир Бағдодро раҳо карда, ба чониби Шому Миср фирор намуд.

Темурланг чанд муддат дар Бағдод монда, ба лашкаркашӣ ба тарафи Шому Миср тайёри медид. Дар ин муддат, яъне дар моҳи январӣ соли 1394, писари Темурланг – Умаршайх, ки аз Форс ба дидорбинии падар меомад, дар наздикии Бағдод аз чониби мардумони маҳаллӣ кушта мешавад ва Темурлангро ба шиддат мотамзада мекунад.

Ҳукумати Форсро Темурланг ба наберааш – Пирмуҳаммади Ҷаҳонгир воғузошта, барои тасхири ноҳияҳои шимоли Байаннаҳрайн ба он ҷониб ҳаракат кард ва дар Тикрит, ки паноҳгоҳи роҳзанони курду араб буд, калламанораҳо барпо сохт. Чун аз лашкаркашӣ Туктамишхон ба ноҳияҳои Арон ва Дарбанди Қафқоз оғаҳӣ ёфт, рӯ ба тарафи Қафқоз кард. Арманистону Гурҷистонро дубора фатҳ намуд ва дар Қафқоз Туктамишхонро шикасти сахт дод. Ба таъқиби Туктамишхон аз вилоятҳои Черкес убури карда, дар соҳили дарёи Волга бори дигар ба Туктамишхон

зарба зад ва лашкарни уро нароканда сохт. Аз ин ҷо ба дохили ҳоким Русия ба тохту тоъ пардохта, шаҳри Маскавро гирифта, дар ин ҷо горату қуштор намурад. Шаҳрҳои Сарой ва Аштархон (Астрахан) низ мавриди горат ва харобкориҳои Темурланг қарор гирифтанд. Темурланг дар бозгашт ба Озарбойҷон чанде вақти худро барои ҳомии қардаш ошӯбо сарф карда, ҳукумати Озарбойҷон ва вилоятҳои гарбии Эронро ба писараш – Мироншоҳ ва Хуросону ноҳияҳои шарқиро ба писари дигараш – Шохруҳ вогузонида, билохира баъд аз панҷ соли ҷангҳои хуш ба Мовароуннаҳр бозгашт.

Ҳосили ҷиҳоди ҳуҷуми Темурланг низ мисли лашкаркониҳои пештарааш ба ҷуз аз ба даст овардани ғаниматҳо, қушторни ғаниматҳои бегуноҳ ва харобии кишварҳо аз ҷиҳи дигаре иборат набуд ва ин ҳамаро ӯ наъве аз расолат ва маъмурияти ғаниматҳои худ меомӯшаст.

Забти Ҳиндустон ва қатли сад ҳазор асир. Темурланг дар тӯли се ҳуҷуми худ сарзаминҳои мусулмонииширо хароб карда, қатлиҳои ҷиноятмез меонамуд. Ин бор ҳуҷуми худро ба Ҳиндустон, ки дар моҳи марти соли 1398 оғоз карда буд, «таъавути ғаниматҳои қуффор номид», дар ҳоле ки подшоҳи он замон Ҳиндустон султон Маҳмуди Туглуки низ мусулмон буд ва дар Деҳлӣ фармонравии мекард. Темурланг Панҷоб ва Мултонро гирифта, дар моҳи декабри соли 1398 дар наздикии Деҳлӣ сипоҳи султон Маҳмуди Туглукиро мағлуб намурад. Тибқи хабарии муаллифи «Таърихи равшатуссафо» Мирхонд қабл аз вуруди ба Деҳлӣ Темурланг аз тарси шӯриши эҳтимолии 100 ҳазор ҳиндӣ дар роҳ аспрафтада, фармон медаҳад, ки онҳоро ба қатли расонанд. Ин ҳодиса 17 декабри соли 1398 дар соҳили дарёи Ҷаман наздики Панҷнат ба вуқӯъ пайваст.

Ба ҳангоми воридшавӣ ба Деҳлӣ сипоҳиёни Темурланг фармон гирифтанд, то мардуми Деҳлӣро қатли ом наояд, ки дар натиҷа 80 ҳазор нафар аз сокинони шаҳр қушта шуданд. Дар ин қуштор на танҳо ҳиндуҳо, балки мусулмонони шаҳр ҳам ба ҳалокат расиданд. Бисёре аз ҳиндуҳо барои он ки худ ва аъзои хонаводааш ба дастии туркон наафтанд, худро бо аъзои хонавода ва тамоми молу амволҳои хеш оташ заданд. Султон Маҳмуди Туглуки ба ноҳияҳои шарқии Ҳиндустон фирор кард ва Темурланг уро думболагирӣ карда, ноҳияҳои атрофи дарёи Гангро горату вайрон намурад. Ӯ қаламрави шохони Туглукиро байни сардорони лашкарни худ, ки омодаи ғанимат ва ҷиҳоди он набуданд, тақсим карда, ба ғаниматҳои бисёре Ҳиндустонро тарк кард. Дар муддати панҷ моҳи хабар

рӯзе, ки Темурланг дар Ҳиндустон буд, ба ҷуз аз гораду куштори мардуми бегуноҳ ва вайронии ин сарзамини афсонави ҷиге аз худ ба ҷой намонд. Ин лашкаркаши, ки ҷаҳордаҳ моҳ тул кашид, Ҳиндустонро ба қаламрави фармонравиони Темурланг низ дохил накард.

Ҳуҷуми ҳафтсолаи Темурланг. Ҳангоме ки дар Ҳиндустон Темурланг ба гораду куштор машғул буд, ба ӯ аз нооромӣҳо ва ошӯфтагии авзои Эрон, ба хусус Озарбойҷон, ки инсараш Мироншоҳ дар он ҷо ҳукумат мекард, хабар расониданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ Мироншоҳ бар зидди Темурланг изҳори муҳолифат мекунад. Изҳори муҳолифат кардани Мироншоҳ дар номае, ки навишта ба Ҳиндустон ба надарани мефристод, баён шудааст. Мироншоҳ дар ин нома адабро нигоҳ надошта, Темурлангро мазаммату таҳқир менамояд. Ин сабаб шуд, ки Темурланг Ҳиндустонро ба зудӣ тарк намуда, ба Самарқанд биёяд. Ҳамчуноне ки сарчашмаҳои таърихӣ хабар медиҳанд, бар асари афтодан аз болон асп мағзи сари Мироншоҳ осеб мебинад ва уро дучори парешони ҳавос мекунад. Дар натиҷаи ин бемории Мироншоҳ ба қорҳои ношоистае даст зада, иддае аз шахсиятҳои маъруфро ба қатл расонида, ҳазинаро бо айшу нуш холи мекунад. Девонагии Мироншоҳ то ба ҷое расида буд, ки фармон медиҳад қабри Ҳоҷа Рашидуддини Фазлуллоҳро, ки пешвои тариқати ҳуруфия буд, кушоянд ва бокимондан ҷасади уро дар қабристони яхӯдон дафн намоянд.

Бо шунидани хабари лашкаркашии Темурланг ба Озарбойҷон, Мироншоҳ ба урдуи ӯ меояд. Темурланг ҳайатеро пешаки ба Табрез – маркази идории Мироншоҳ фириностод, то қорҳои уро тафтиш кунад. Дар натиҷаи тафтиш зердастони Мироншоҳ, ки бе фармони ӯ ҳеҷ қореро анҷом намедоданд, гунаҳгори асосӣ дониста шуданд. Мувофиқи хабари Мироншод бо фармони Темурланг ширкаткунандагони маҷлисҳои Мироншоҳ: олими маъруф Мавлоно Муҳаммади Кухистони, мусиқидонони бузург Устод Қутбуддини Нодӣ, Ҳабиби Удӣ ва Абдулмуъминии Гуянда ба қатл расида шуданд.

Темурланг бо қатли олимону ҳунармандон, ки гуноҳе надоштанд, мардумро бовар мекунонид, ки воқеан ҳам барои ҷазо додани Мироншоҳ омадааст. Ӯ Мироншоҳро аз ҳукумати Озарбойҷон барканор карда, ба ҷои ӯ писари Мироншоҳ – мирзо Абубакро таъин мекунад. Бо вуҷуди ин ки Мироншоҳро аз вазифа барканор намуд, ба гуфтаи Мироншод, баъд аз ин инз

Мироншоҳ «дар мақоми салтанат бар маҷмӯи шохзодагон мукаддам менишаст».

Шоҳрух, писари дигари Темурланг, ки аз ҷониби падар ҳокими Хуросон таъйин шуда буд, дар ин ҳучум ба сипоҳи Темурланг пайваست. Ин лашкаркашии Темурланг ҳар чанд пач сол тӯл кашида бошад ҳам, аммо он бо номи ҳучуми ҳафтсола маъруф аст. Дар моҳи сентябри соли 1399 Темурланг нахустин зарбаро ба Гурчистон, ки мардумаш даст ба ошӯб зада буданд, ворид кард. Темурланг ба зимистони сарду пурбарф, ки дар асари он лашкараш талафоти зиёд дида буд, нигоҳ накарда, аз роҳи Қарабоғ ба ҷониби Гурчистон ҳаракат кард. Дар тайи роҳ Темурланг ҳар кучое, ки калисо медид, вайрон намуда, шуришиёни гурчиро, ки аз бими ӯ дар кӯҳҳо паноҳ бурда буданд, таъқиб карда, қалъаҳо ва сангарҳои онҳоро дарҳам мешикаст. Пешрафт дар Гурчистон ӯро ба сарҳади давлати Усмонии Туркия расонида буд. Ин замон султони Туркия Илдириш Боязид буд, ки бо лашкаркашии ва ғалабаҳои худ Аврупо ба ларза оварда, бар Осиёи Хурд фармонравой мекард. Ду рақиб, ки ҳар ду мағрур, бераҳм ва ғоратгар буданд, дар муқобили ҳамдигар қарор гирифтанд. Темурланг Арзрум ва Арзинҷонро, ки дар қаламрави Боязид буданд, ғорат карда, ба ҷониби Севос ҳаракат намуд. Мардуми Севос ба муқовимат бархостанд, аммо дар моҳи августи соли 1400 Севос аз ҷониби Темурланг фатҳ шуд. Бар хилофи одате, ки дар ҷангҳои дигараш дошт, Темурланг асирони мусулмонро, ки аз сипоҳи Боязид гирифта буд, афв намуд. Ин ба он сабаб буд, ки ӯ намероҳаст дар ақибгоҳи худ аз ҷониби мусулмонони ин ҷо таҳдид шавад, аммо ҷаҳор ҳазор арманиро, ки ҳамроҳи мусулмонон дар дифоъи Севос бархоста буданд, зинда ба гӯр кард.

Темурланг барои ҷанг бо султон Боязид баҳона меҷуст. Бинобар ин аз ӯ дархост кард, то султон Аҳмади Ҷалоир ва Қароюсуфи Туркманро, ки назди Боязид паноҳ ҷуста буданд, ба ӯ таслим кунад. Аммо Боязид ин дархости Темурлангро қабул накард. Фазаи ҷанг бо султони Усмонӣ барои Темурланг фароҳам омад.

Темурланг нахуст яке аз шарикон ва ҳампаймонҳои Боязид – султони Миср Малик Носирро хост аз байн бибарад ва ба ин мақсад ба ҷониби Шом – ба қаламрави султони Миср ворид гашта, дар моҳи октябри соли 1400 Ҳалабро гирифт. Муддати се рӯз Ҳалаб арсаи ғорати лашкари Темурланг гашт ва ганиматҳое, ки аз ин ҷанг ба даст овард, бо қорвоне ба Самарқанд фиристод. Дар

наздикии Димишк як тан аз фидоиёни исмоилия бо мусоидати султони Миср суиқасде ба Темурланг кард, аммо ин суиқасд бемуваффақият анҷомида, он шахс дастгир ва ба қатл расид.

Султони Миср натавонист, ки ба лашкари Темурланг муқовимат намояд ва аз Шом ба Миср фирор кард. Темурланг Димишкро забт кард. Даре нагузашта мардуми ин шаҳр бар зидди ӯ шурише бардоштанд. Темурланг ин шуришро бераҳмона пахш карда, дубора Димишкро фатҳ намуд ва дар масҷиди ҷомеи он ба номи худ хутба хонд.

Темурланг аз Шом бори дигар ба ҷониби Бағдод лашкар кашид. Мардуми Бағдод бар зидди лашкари Темурланг мубориза карданд, ки дар асари ин мубориза теъдоди зиёде аз тарафдорони ӯ кушта шуданд. Аммо ба ин нигоҳ накарда, Темурланг ҷангро идома дода, дар моҳи июни соли 1401 Бағдодро муҳосира кард. Муҳофизони Бағдод ҳудуди як моҳ муқовимат карданд. Ниҳоят 9 июли соли 1401 Темурланг Бағдодро фатҳ намуда, ҳукми қатли ом дод. Дар натиҷа беш аз чил ҳазор аз сокинони Бағдод кушта шуданд. Ҳокимияти шаҳри Бағдодро ба наберааш Абубақр – писари Мироншоҳ супорида, Темурланг ба ҷониби Гурҷистон ҳаракат кард ва зимистони он солро дар Қарабоғ сипарӣ намуд.

Дар муддате, ки Темурланг дар Гурҷистону Қарабоғ буд, Қароюсуфи Туркман ба ҷониби Бағдод лашкар кашид ва хост ин шаҳрро аз дасти набераи Темурланг – Абубақр бигирад. Аммо Абубақр дар ҷанги назди Бағдод Қароюсуфро шикаст дод ва ӯ ба назди Боязид гурехт. Султон Аҳмади Ҷалоир бошад, дар назди султони Миср Малик Носир қарор дошт.

Темурланг ба султони Усмонӣ – Боязид номаи таҳдидомез навишта, боз султон Аҳмади Ҷалоир ва Қароюсуфи Туркманро талаб кард. Султон Боязид, ки баъд аз ғалабаҳо дар Аврупо ва Осиёи Хурд хеле мағрур шуда буд, Темурро дар номаи ҷавобӣ дашном дода, талаби ӯро рад кард, ки дар натиҷа ҷанг байни онҳо ногузир шуд. Дар моҳи июли соли 1402 дар шимолу шарқии Анқара байни лашкари султон Боязид ва Темурланг ҷанг оғоз шуд. Лашкари Боязид бо вучуди гармон салт ва беоби диловарона бо душман ҷангид, аммо дар ин мубориза султон Боязид шикаст хӯрда, асир афтод. Таърихнигори ҳамзамони Темурланг Ибни Арабшоҳ дар китоби худ «Аҷоибулмақдур фи ахбори Темурланг» менависад, ки Темурланг Илдириш Боязидро дар қафаси оҳанине маҳбус карда буд ва ҳар кучое, ки марафт ҳамроҳи худ мебурд. Ба ин таҳқири Темурланг Боязид тоқат накарда, дар моҳи феврали

соли 1403 дар наздикии Оқшаҳр вафот кард. Сабабҳои шикости султони Усмонӣ – Боязид он буд, ки дар муддати ҳуҷуми Темурланг ба Ғурҷистон ва Бағдод ӯ лашқари худро бо ҷанги Темурланг омода накарда, бештари вақти худро ба шикору нестирохат мегузаштанд. Илова бар ин, Боязид баъзе амирони худро, ки аз ноҷорӣ дар наздикии Анадолӣ ба Темурланг таслим шуда буданд, бо ғиёби Қароюсуфи Туркман таъбеҳ дод. Ба ин сабаб қисме аз лашқари Боязид аз ӯ раҷиданд ва дар ҷанги Темурланг мубориза накарданд.

Султони Миср – Малик Носир аз шикости Боязид ба ҳарос афтод. Барои он ки ба боварии Темурланг дарояд, ӯ султон Аҳмади Чалонӣ ва Қароюсуфи Туркманро, ки дар сарзаминиаш пашоҳ будаанд, ба ҳабе гирифт. Ин султон барои пешгирӣ кардани лашқаркешии Темурланг ба Миср, назди ӯ сафири махсуси худро фиришод ва ба воситаи сафир хабари тобеъ будани худро ба Темурланг расонид. Бо ин амал султони Миср сарзамини худро аз вайронии ва ҳаробкориҳои Темурланг наҷот дод.

Темурланг ҳанӯз аз Осиёи Хурд берун нарафта буд, ки хабари марги набераиаш Муҳаммад султон (писари Ҷаҳонгир), ки уро Темурланг валиаҳди худ мехонд, ба ӯ мерасад. Муҳаммад султон 13 марти соли 1403 дар синни 19-солагӣ вафот мекунад. Дар ҳамаи айёмҳои мугул - султон Маҳмудхон, ки Темурланг ба риоя ва пайравӣ аз расми замонӣ худ баъди марги падараш – Синоғитмани уро дар соли 1388 хони Мовароуннаҳр интиҳоб карда буд, вафот мекунад. Темурланг дар замонии зинда будани султон Маҳмудхон расман ягона амри бузургӣ Мовароуннаҳр ба ҳисоб меарфт ва аз номҳои ин хон ҷангҳои бераҳмона мебард. Султон Маҳмудхон дар лашқаркешии Темурланг интиҳоб карда, ҳатто соли 1402 дар набарди назди Анкара султон Боязиди Усмониро ба асорат гирифт. Баъд аз вафоти султон Маҳмудхон дигар аз байни хонҳои мугул қасро фармонраво интиҳоб накарда, Темурланг худ ҳокими мутлақ сарзаминҳои забткардаани гардида, амр дод то дар масҷидҳо хутбаро ба номҳои хонадони сиккаҳо ба номаш бароранд.

Темурланг дар моҳи апрели соли 1404 вориди Султония шуда, аз тариқи Хуросон ва убури кардани Ҷайҳун ба Самарқанд боз гашт.

Сарчашма:

Маълумоти Мирхонд дар бораи ҳуҷуми Темурланг ба Озарбойҷон чушн аст: «Билҷумла... ин аҳвол ба самъи ҳазрати

сохибқирон (Темуранг)... расид, ки султон Аҳмади Чалоир лашкарҳо чамъ оварда, аз Бағдод ба Табрэз омадааст. Ва он ҳазрат амирзода Мироншоҳро бо тоифае аз умарои номдорони даргоҳ ба расми манқалой фиристод ва шайх Алӣ Баҳодуро дар Оғрук гузошта, худ низ равон шуд. Султон Аҳмад хабари таватҷӯҳи лашкари фирӯзасар шунида ва калимаи ал-фирору фи вақтиҳи зафарун (фирор дар вақташ зафар аст) бар забон ронда, ба ҷониби Бағдод шитофт. Ва ҳазрати сохибқирон (Темуранг)... амир Ҳочӣ Сайфиддинро бори дигар бо умаро ва баҳодурон ба тақомишӣ (лумболагирӣ) равон фармуд.

Ва чун эшон ба султон Аҳмад расиданд, хидматашро эҳмол ва асқол (бепарвоӣ ва вазнинӣ) гузошта ҷон аз он варта берун бурд. Ва Илёсҳоҷа писари амир шайх Алӣ Баҳодур бо маъдуде чанд (якчанд нафар) аз ақиб рафта, дар мавзеи Намақзор султон Аҳмадро дарёфт ва бо ӯ гурӯҳи анбӯх буд. Ҳарбе саъб (шадид) рӯй намуд ва Илёсҳоҷаро заҳми гарон расида, султон Аҳмад аз он маҳлака (хатар) халос ёфта, дар рафтор бо бодӣ сабо ҳаминсонӣ намуда ва ҷароҳати Илёсҳоҷа ба суъулмизоч мунҷар шуда (анҷом ёфта), заҳмати фаровон кашид.... ва дар пояш андак нуқсонҳои бодӣ монд.

Ва дар он юриш дар Наҳҷавон хунрезии азим воқеъ шуд ва мардуми бисёр арзани талаф гаштанд, аз он ҷумла, Қиморӣ иннок микдори 500 кас ба қохдуд ҳалок сохт ва тару хушкӣ он вилоят ба оташи интиқом бисӯхт. Ва мамолики Озарбайҷон дар тахти тасарруфи бандагони сохибқирон (Темуранг)... омада, он ҳазрат ба ҳаволии (гирду атрофи) Ҷозон нузул фармуда, ақобиру ашроф ва содоту уламои Табрэз мубодарат (қушиш) ба хидмат намуда, саодати дастбӯсӣ дарёфтанд ва ба мӯҷиби (мувофиқи) фармон маъни амонӣ бар арбоби он вилоят ҳавола рафта, дар андак замоне ба вусул пайваст (яъне ба мақсад расид)».

Мирхонд. Таърихи равзатуссафо, ҷ.6, Теҳрон, 1380 х.к., сах. 4706-4707.

Мувофиқи маълумоти Ибни Арабшоҳ хангоми дар Ҳиндустон будани Темуранг Мироншоҳ ба ӯ мактуб навишта, муҳолифати худро ба Темуранг изҳор менамояд ва мазмунӣ он мактуб чунин аст: «Ҳамоно дарозии даврони зиндагӣ ва шикастагӣ ва нотаъвоӣ ҷисми турост ва ночиз намуда ва аз ағҷоми маросими раёсат ва иҷрои умури сиёсат бидоштааст. Пас шоистатар он ки роҳи ибодат ва бандагӣ гузинӣ (интиҳоёӣ намоӣ) ва дар гушаи

узлати парҳезгорӣ нишинӣ, то замонат сар ояд (яъне ба охир расад).

Фарзандон ва наводагони ту тавонанд, ки амри раиятро риоят ва кори лашкару кишварро кифоят (бас) кунанд.

Туро, ки нишони марг дар чехра падида аст, ба кори салтанат чӣ кор аст? Агарат чашми биност, ки тавонад нек аз бад ҳар чиз шинохт, яке бояд аз кори ин ҳаҳон бо мар саройи дигар пардохт...

Магар надонӣ, ки даври зиндагиро поён аст ва гӯр охирин манзили ҳар корвон?

...Ту бар ҳама ҳаҳониён чира (ғолиб) шудӣ ва азл (дур) кардӣ, аммо аз дини Худо густурдай, аммо бисоги ғорату яғмо ва барангехтай, аммо оташи чавру фасод ва фурурехтӣ асоси кинаву бедод.

Ту агар бар осмонҳо бар шавӣ (боло равӣ) хештан ба пойгоҳи Фиръавн нарасонӣ ва агар пояи коҳҳо ба зирва (қулла)-и кӯҳҳо гузорӣ, яке чун биҳишти Шаддод сохтан натавонӣ.

Пас боре бад-ин мардумон бингар, ки бар ҳаҳон дасти тасаллут (ҳокимият) кушуданд ва наҳйҳо (манъ) карданд ва амрҳо фармуданд ва саранҷом даргузаштанду бирафтанд ва роҳи саркашонуну гунаҳкорон дар пеш гирифтанд.

Пас беҳтар он ки корҳо ба кордон сулорӣ ва хона ба хонаи Худо во гузорӣ ва фармони Худо ва расул ва онон, ки ба дини вай даромадаанд, пазири (қабул кунӣ), вагарна ту низ дар шумори он касон дарой, ки рӯи замин ба ғалабаву қаҳр гирифтанд ва бедод барошуданд...»

Ибни Арабшоҳ. Зиндагонии шигифтовари Темур (Аҷоибулмақдур фӣ аҳбори Темур). Тарҷума ба форсӣ Муҳаммад Али Насотӣ, Техрон, 2536 шоҳаншоҳӣ, саҳ. 105-109.

Санаҳои муҳим:

1386 – огози ҳуҷуми сесолаи Темурланг

1387 – фатҳи Шероз аз тарафи Темурланг

1387 (декабр) – қиём мардуми Исфохон

1392 – огози ҳуҷуми панҷсолаи Темурланг

1393 (май) – аз миён бардоштани шоҳзодагони Оли Музаффар

1393 (август) - фатҳи Бағдод аз тарафи Темурланг

1394 (январ) - фатҳи писари Темурланг – Умаршайх

1398 (март) – огози ҳуҷуми Темурланг ба Ҳиндустон

1398 (декабр) – мағлубияти султон Маҳмуди Туглук дар наздикии Дехлӣ
 1398 (17 декабр) – қатли 100 ҳазор нафар асири хинду дар соҳили дарёи Ҷамаи наздики Панипат.
 1399 (сентябр) - нахустин зарбаи Темурланг ба Гурҷистон
 1400 (август) - ғатҳи Севос
 1400 (октябр) - ғатҳи Ҳалаб
 1401 (9 июл) - ғатҳи Бағдод
 1402 (июл) – огози ҷанги байни лашкари султон Боязид ва Темурланг дар Анқара
 1403 (феврал) - вафоти Боязид
 1404 (апрел) - ба Самарқанд бозгаштани Темурланг

Савол ва супоришҳо:

1) Ҳучуми сесолаи Темурлангро шарҳ диҳед. 2) Дар бораи киёми мардуми Исфаҳон бар зидди Темурланг ва аз ҷониби Темурланг ба ҷазои саҳт гирифтадор шудани аҳолии Исфаҳон маълумот диҳед. 3) Ҳучуми панҷсолаи Темурланг ва ҳадафҳои онро шарҳу эзоҳ диҳед. 4) Темурланг дар Ҳиндустон ба чӣ гуна бедодгарӣ ва қуштор даст зад? 5) Дар бораи лашкарқашӣ ва бераҳмиҳои Темурланг бар зидди Гурҷистон, Туркияи Усмонӣ, Димишқ ва Бағдод нақл кунед. 6) Сабабҳои шикасти султони Усмонӣ - Боязид аз чӣ иборат буд? 7) Султони Миср - Малик Носир бо кадом роҳ сарзамини худро аз ҳучуми Темурланг наҷот дод?

§ 7. МУНОСИБАТИ ТЕМУРЛАНГ БО ТУҚТАМИШХОН. УСУЛҲОИ МУБОРИЗАИ ТЕМУРЛАНГ БА ҲАНГОМИ ЗАБТКОРИҲОЯШ

Муборизаи Темурланг бо Урдуи Сафед ва Урдуи Тиллоӣ.
Шикасти Туқтамишхон. Ғиёсиддин Туқтамишхон ёздаҳумин аз хонони Урдуи Сафед дар Дашти Қипчоқ ва аз хонадони Урдо ва Бату буд, ки солҳои 1376-1395 дар ин ҷо ҳукумат мекард. Дар он хангом миёни ҳукмронони Дашти Қипчоқ зиддият авҷ гирифт. Ин сарзамин бо номи «улуси Ҷуҷӣ» зикр мешуд ва дар он ду хонигарӣ – Урдуи Тиллоӣ ва Урдуи Сафед мавҷуд буданд. Темурланг Туқтамишро дар муборизаҳои зидди хони Урдуи Сафед – Урусхон (октябри 1361-1377) истифода мебард. Ба кумаки Темурланг Туқтамиш вилояти Сайрон ва Сигнокро ба даст овард. Аммо ӯ дар асари ҷанге, ки бо Қутлук-бӯго, писари Урусхон дошт, шикаст

хурд ва ба даргоҳи Темурланг паноҳ бурд. Темурланг Туктамишро дубора ба он мантақа барои гирифтани сарзаминҳои аздастрафтааш фиристод. Дар ин ҷанг низ Туктамиш шикаст хурд. Уро ба Бухоро ба назди Темурланг оварданд. Урусхон аз Темурланг талаб кард, ки Туктамишро ба ӯ таслим кунад. Аммо Темурланг дар соли 1376 ба сарзаминҳои Урусхон лашкар кашида, Туктамишро ҳукмрони Урдуи Сафед таъин кард. Дар соли дигар Туктамиш музаффариятҳои дигаре ба даст оварда, ҳар ду урдуи Дашти Қипчоқро зери итлоати худ даровард. Дар ибтидо Туктамиш бо Темурланг муносибати дӯстона дошт, аммо бо ба даст овардани ду урду Туктамиш нируманд шуд ва барои Темурланг ба душмани хатарнок мубаддал гашт.

Дар баҳори соли 1378 хони Дашти Қипчоқ – Туктамиш аз роҳи Дарбанд ба тарафи Озарбойҷон, ба сарзаминҳои, ки Темурланг забт карда буд, лашкар кашид. Темурланг дар ҷанги Туктамиш писараш Мироншоҳро бо лашкари зиёд фиристод, ки дар натиҷа Туктамиш шикаст хурда, фирор намуд.

Соли 1385 Туктамишхон бори дигар аз Дарбанд ба Табреш ҳуҷум намуда, ин шаҳрро ғорат кард. Туктамишхон дар қатори дигар ғаниматҳои худ яке аз шоирони маъруфи форс-тоҷик Камоли Хучандиро, ки дар Табреш зиндагӣ мекард, чун асир ба маркази Урдуи Сафед – шаҳри Сарой (дар наздикии Астрахани ҳозира) бурд, ки муддати зиёде дар он ҷо монд.

Ба ҳангоми лашкаркашиҳои ба Исфаҳону Шероз соли 1387 ба Темурланг хабар расид, ки Туктамиш ба ҷониби Мовароуннаҳр лашкар кашидааст. Ин дафъа Темурланг писари дигараш Умаршайхро ба ҷанги ӯ ба Утрор фиристод. Туктамиш дар ин ҷанг ғалаба ба даст овард ва Умаршайх бо сипоҳи боқимондаи худ ба Андикон ақибнишинӣ намуд. Баъд аз ин ғалаба ғуруҳе аз лашкари Туктамиш аз роҳи Хоразм ба қасди гирифтани Бухоро омад, вале ба онҳо муяссар нашуд, ки ин шаҳрро забт намоянд. Хондамир дар «Ҳабибуссияр» менависад, ки чун узбакон (яъне лашкари Туктамиш) донистанд, ки забти шаҳр ба осонӣ муяссар намешавад, ба харобии вилоятҳои Мовароуннаҳр пардохта, шаҳри Саройро оташ зада, то Қуйтан ғорату тороч намуданд.

Хабари нобасомониҳои Мовароуннаҳр ба Темурланг, ки ба гирифтани шаҳрҳои Эрон машғул буд, расид. Ӯ феврал Ҷи ҳазор лашкари савораро зери сарвари амир Усмони Аббос ба таъҷил аз роҳи Язд равонаи Самарқанд кард ва ҳудаш низ баъди тақсими ҳукуматҳои Шероз, Исфаҳон, ва Кирмон, ба ҳешовандон ва

тарафдоронаш дар моҳи феввали соли 1388 ба тарафи Самарқанд рахсипор шуд.

Дар охири соли 1388 Туктамиш дарёи Сайхун (Сирдарё)-ро убури намуда, ба ҷониби Темурланг лашкар кашид, аммо дар ин ҷанг Темурланг ғалаба кард. Барои он ки Туктамиш дигар ба сарзаминҳои забткардаи Темурланг ҳуҷум накунад, ӯ ба Дашти Қипчоқ ҳамлавар гардид. 19 июни соли 1391 Темурланг ба бузургтарин ҷанг бар зидди Туктамиш мепардозад. Баъди шикасти лашкари Туктамиш ва фирори ӯ мисли ҳамешагӣ Темурланг ба ғорату қуштор машғул шуд. Дар моҳи октябри соли 1391 Темурланг бо лашкараш аз Сайроб гузашта, ба Утрор расид. Муддати ин ҳуҷум ба Дашти Қипчоқ ёздаҳ моҳ буд.

Соли 1394 хангоме ки Темурланг Гурҷистон ва пойтахти он Тифлисро забт мекард, ба ӯ хабар доданд, ки лашкари Туктамиш аз Дарбанд гузашта, баъзе вилояти Шервонотро ғорат кардааст. 28 феввали соли 1395 Темурланг ба тарафи Туктамиш бори охирин лашкар кашид ва ба гуфтаи Шарафиддин Алии Яздӣ дар «Зафарнома» то «ӯро аз нав гушмоле диҳад, ки дигарбора пойи гурури аз ҳадди қудрати худ фаротар наниҳад». Темурланг баъди шикасти Туктамиш Темурқутлуғ-уғлонро дар Дашти Қипчоқ хон таъйин намуд.

Аз хонҳои Дашти Қипчоқ Туктамиш ягона касе буд, ки аз Темурланг намеҳаросид ва доим бо ӯ дар ҷанг буд. Аз ахбори сарчашмаҳо маълум мешавад, ки хони Урдуи Сафед ва Урдуи Тиллоӣ – Туктамиш ҳамеша ба Темурланг бо назари таҳқир менигарист ва ӯро сазовори ҳукумат намедонист.

Ваҳшонияти Темурланг хангоми забткориҳоиаш. Баъд аз Чингиз дуввумин ҷеҳраи бераҳму хунрезии таърихи Темурланг аст ва аз забткориҳои олам дигар касро наметавон бо вай қиёс кард. Дар бисёр маврид Темурланг аз Чингиз бераҳмтар будааст. Ба ҳар ҷое, ки лашкари ӯ мерасид, марғуи вайронӣ ба ҳамроҳ мебуд. Вақте ки Темурланг фармони ҳатли ом ва ғоратро дар як шаҳр меод, сарлашкарони ӯ парчами сиёҳро боло мекарданд. Шаҳре, ки дар он парчами сиёҳи Темурланг афрошта мешуд, қомилан хароб ва ба вайрона мубаддал мешафт.

Дар бораи ҳуҷуми дуҷуми Темурланг ба Хуросон ва фатҳи Сабзавор ва ба қалъаи Бадрободи он паноҳ бурдани мардумро Мирхонд тасвир карда, менависад, ки баъди шикасти мардуми Сабзавор, Темурланг ду ҳазор касро аз қалъаи Бадробод берун оварда, зинда болон якдигар ниҳода, аз болон онҳо гил рехт ва

хишт чид, девори баланд сохт. Чанд рӯз ин девор мечунбид, то мардум комилан ҷон доданд.

Темуриланг хангоми лашкаркашиаш тамоми иморатҳои иншооти обёрии Систонро вайрону валангор кард, ки баъд аз он Систон дигар обод нагашт, ҳатто осори он харобкорӣ то имрӯз дар он сарзамин ба назар мерасад. Ба гуфтаи Ибни Арабшоҳ Темуриланг барои он ки уро дар Систон ланг карда буданд, ин вилоятро ба ин ҳоли табоҳ овард. Ба ибораи Мирхонд теуриён Систонро «маъвои зогу заған гардониданд».

Дар соли 1387 Темуриланг аз Ҳамадон гузашта, ба Исфаҳон наздик шуд, чун бузургони шаҳр изҳори итоат карданд, Темуриланг бар исфаҳонӣён «моли амонӣ», яъне барои зинда монданашон андози вазнин бор кард, ки мардум аз ўҳдаи адои он набаромада, ба шӯр омаданд ва хирочгундоронро бо сипоҳиёнашон ба қатл расониданд. Темуриланг ба ғазаб омада, бо лашкари худ ба шаҳр ҳучум овард ва ҳукми қатли оми мардуми ин шаҳрро дод, ки 70 ҳазор тан дар он воқеа ба қатл расиданд. Дастаҳои лашкари Темуриланг, ки ба «дахқазора», «қазора» ва «сада» ҷудо мешуданд, дастур гирифтанд, то ба теъдоди сарбозони худ сарҳои буридаи мардумро оварда, ба маъмурони Темуриланг биспоранд. Мувофиқи ахбори Мирхонд дар «Равзатуссафо» баъзе сипоҳиёни Темуриланг, ки аз куштани мардум хаста шуда буданд, сарҳои буридаро аз «ёсокиён», яъне сарбозони муғулии Темуриланг меҳариданд, то аз номи худ ба маъмурон биспоранд. Ў менависад, ки дар аввали рӯз нархи сарҳои бурида 20 динар хариду фурухт мешуд ва чун куштор хеле зиёд шуд, дар охири рӯз баҳои як сари бурида ба ним динар расида буд. Ба фармони Темуриланг аз ин сарони буридаи мардуми Исфаҳон дар атрофи қалъаи шаҳр 50 калламанора сохтанд.

Темуриланг соли 1388 ба Хоразм лашкар қашида, дар асари он ҳучум шаҳри Хоразмро ба ҳок яксон намуда, дар ҷои он ҷав кошт ва қуллии аҳолии шаҳрро ба Самарқанд кўчонид. Баъд аз ин кўчонидани маҷбурии мардум дар он сарзамин теъдоди тоҷикон хеле кам шуд.

Темуриланг аз Қаробог бо лашкари худ ба Туркия ҳучум намуда, шаҳри Сабастия (Сиваси имруза дар Туркия)-ро муҳосира кард. Шаҳриён аз оқибати қори Темуриланг андеша карда, бо ў дар гуфтугӯ шуданд, ки аз шаҳр мебароянд ва барои Темуриланг тўхфаҳои кимат дода, ҷони худро меҳаранд. Темуриланг розӣ шуд ва қасам ёд кард, ки хуни қасеро намерезад. Мардуми шаҳр баромада, тўхфаҳои худро супурданд. Аммо Темуриланг ба ваъдаи

худ вафо накарда, фармон дод, ки чоххо кананд ва 5000 одами аз шахр ба пешвози ӯ баромадаро зинда дар он чоххо гурониданд. Қисми зиёди аҳолии Сабастияро ба асирий бурданд, ки аз ҷумлаи он асирон 9000 духтари кадрас буд.

Ғорати мамлакатҳои истилошуда аз тарафи Темурланг. Тамоми лашкаркашиҳои Темурланг ошкоро ғоратгарона буданд. Масалан, хангоми ҷангҳои бо Туқтамиш ободиҳои соҳили дарёи Волгаро ҷунон тороҷ ва хароб намуд, ки дар он ҷо қатл ва гуруснагӣ рӯй дод. Лашкари тороҷгари Темурланг ноҳияҳои ободи ҷимолӣ Ҳиндустонро ваҳшиёна ба харобазор табдил дода, аз Ҳиндустон сарвати беандоза ба даст оварда, пас аз рафтани Темурланг дар Ҳиндустон фақат шахру деҳаҳои хароб ва вабою гуруснагӣ боқӣ монд. Темурланг Арманистонро ҳамчуноне ки шохидон менависанд, бо дами тег, бо асорат, бо қатли азоби мардум ба биёбон мубаддал сохт. Пас аз гирифтани шаҳри Ҳирот дар соли 1381 ҳатто дарвозаҳои қадимаи ин шаҳрро, ки ба ҳавин таърихшиноси он вилоят Мирхонд «муғаррак (ғарк) ба оҳану музайян (зинатдодашуда) ба нақшу китоба буд», ба шаҳри Кенг фиришод.

Темурланг ба хангоми лашкаркашиҳо ва ҳукумати 35-солаи шаҳрҳои Балх, Гурганҷ, Ҳирот, Исфароин, Сабзавор, Заранг (Систон), Қандаҳор, Астаробод, Буруҷард, Тӯе, Исфакон, Шероз, Табрез, Султония, Омул, Нахҷувон, Сюник (Қаробогӣ Кӯҳӣ), Ани (маркази тичоратии Арманистон, ки аҳолиаш иборат аз тоҷику арманиҳо буд), Сурмалу (ҳоло Игдир дар Туркия), Диёрибақра (Амиди имруза дар Туркия), Сабасгия, Деҳлӣ, Фатҳобод, Панинат, Туглукпур, Диболбур, Ҷамма, Бағдод, Ҳалаб, Димишқ, Сарой, Астрахан (Ҳоҷӣ Тархон), Маскав, Азов ва дигар шаҳрҳои қалъаҳои водии мамлакатҳои гуногунро ғорат ва вайронӣ валангор кардааст. Ғаниматҳои, ки аз ин шаҳрҳо ба даст меовард, барои хурсанд нигоҳ доштани сарлашкарон ва аскаронаш ба онҳо тақсим карда, боқимондаи онро бо қорвоноҳо ба Самарқанд мефиришод.

Маҷбури ба Самарқанд овардани мутахассисони беҳтарин аз мамлакатҳои истилошуда. Ба хангоми ҳуҷумҳои ба кишварҳои гуногун Темурлангро иморатҳои шохнишин, қорвоносароҳо ва масҷидҳои онҳо ба ҳайрат оварда буд. Бинобар ин мехост дар Самарқанд ва зодгоҳаш Шаҳрисабз ҷуин бивого созад.

Темурланг соли 1381 вилояти Ҳиротро забг карда, баъд аз вайрон кардани қалъаи Ҳирот чанде аз хунармандони онро маҷбуран ба Самарқанд кучонид. Пас аз гирифтани Тус дар соли 1381 теъдоди зиёде аз мардуми онро ба Самарқанд фиристод. Ин мардум чун ғулом дар сохтани биноҳои бохашамат истифода мешуданд.

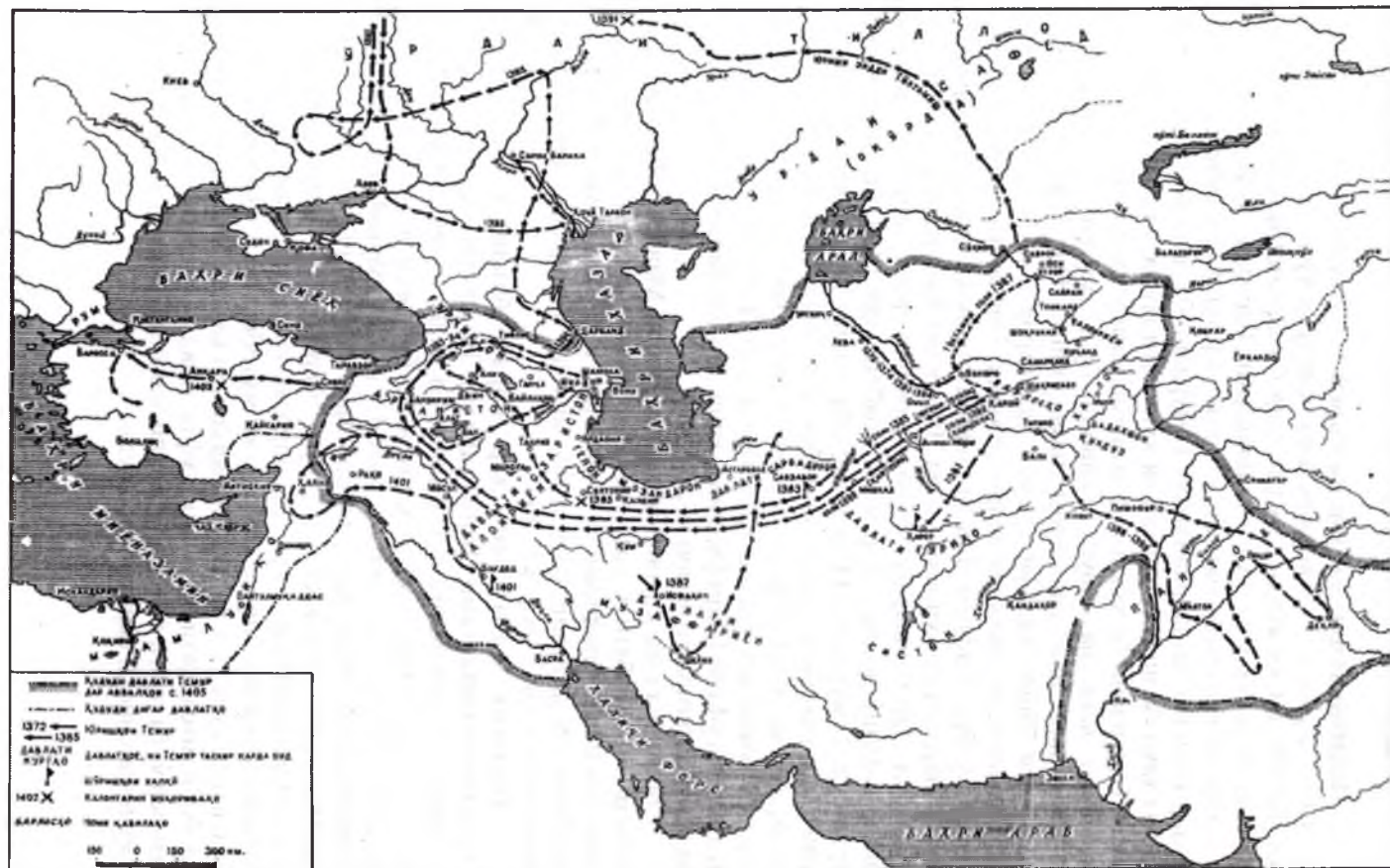
Мувофиқи ахбори Мирхонд дар Дехлӣ чандин ҳазор аҳли хунару санъатро асир карда, ба шохзодагону умаро тақсим намуданд. Темурланг барои худ сангтарошонро интиҳоб кард, зеро меҳост дар Самарқанд масҷиди ҷомеъ аз санги тарошида бисозад.

Ғорату тороҷи кишварҳо ва шаҳрҳои зиёд аз тарафи Темурланг боис мешуд то қорвонҳои бешуморе бо сарвати беҳисоб вориди Самарқанд гарданд. Ҳамроҳи ин қорвонҳо меъмрон, қосибон ва хунармандони зиёде чун асир ба пойтахти ӯ фиристода мешуданд. Шаҳри Самарқанд маркази донишмандон, ки аксаран мазҳабӣ буданд ва қосибону хунармандон гардид. Қошиқориҳои бинохоро хунармандони Ҳирот ва нуқрақориҳо хунармандони бағдодӣ ба ӯҳда доштанд. Санги яшм аз Хутан ва санги мармар аз Табреш ба Самарқанд ворид мешуд. Дар Самарқанд ва Шаҳрисабз биноҳои монанди биноҳои Ҳирот, Исфаҳон, Бағдод ва ғайра пайдо мешуданд.

Робитаи аврупоӣҳо бо Темурланг. Соли 1404 Темурланг баъд аз ҳуҷуми ҳафтсола ба Самарқанд баргашт ва тақрибан баъд аз як моҳи омадани ӯ ба Самарқанд сафирони мамлакатҳои дуру наздик, ки аз ҷониби подшоҳонашон барои табрики ғалабаҳои Темурланг вазифадор шуда буданд, ба пойтахти ӯ ворид гардиданд.

Дар миёни онҳо, аз ҷумла Руи Гонсалес де Клавихои испанӣ – сафири дарбори Костилия буд, ки баъди баргаштан ба ватанаш гузориши муфассале аз ин сафари худ навишт, ки он бо номи «Рузномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темурланг» (1403-1406) маъруф аст. Дар ин китоб дар бораи маҷлисҳои дарбори Темурланг, одоби анъанаҳои маъмул дар ҷаҳонҳои туркону мугулон маълумоти муфассал ва беназире дода шудааст.

Аврупоӣҳо бо робита намудан бо Темурланг ва дарбори ӯ меҳостанд ба ин восита аз лашкаркашии Темурланг ва вайронии сарзаминҳои ӯ пешгирӣ намоянд. Онҳо бо тӯҳфаҳои бисёр қиммат ба дарбори Темурланг меомаданд. Темурланг низ онҳоро қабул мекард ва дар навбати худ ба шохони онҳо номаи ҷавобӣ ва тӯҳфаҳо мефиристод.

Харитаи давлати Темуриҳо

Пақшаи ҳучум ба Чии ва марги Темуриланг. Темуриланг, ки ин замон 72 сол дошт, ҳаузи руҳияи ҷангчӯи худро аз даст надода буд. Ба ҷои он ки яқинд муддат дар Самарканд монда, ҳастагини ҷангхон тулоширо аз худ ва лашкараш барорад, ӯ баръақс дар андешан забту гораи мамлакатхон пав афтод. Сарзаминхон зиёде, ки дар патиҷаи лашкарканиҳои Темуриланг ба даст омада буданд, ин аз ҳама ба инзому тартиб ва ҳукумати ягона ва зарурат доштанд. Аммо Темуриланг ба ҳукумати ягона ва назму тартиб коре надошт ва марди ҷанг ва ошубу вайронӣ буд. Аз ин рӯ, андешан лашкарканиши пав ӯро ором намегузошт. Ин бор Темуриланг мамлакати Ҷинро ҳадафи ҳучуми худ қарор дод. Ҷинзе ки дар ин айём замон ин лашкарканиши тезонид, омадани сафири Ҷин ба дарбори ӯ буд. Сафири Ҷин аз ҷониби подшоҳи худ аз Темуриланг талаби пардохтани хирочро қард. Ин талаб Темурилангро газабнок қарда буд. Дар машварате, ки бо амиронаш орош, зарурати ҷанг бо Ҷинро ноғузир дошт. Дар моҳи ноябри соли 1404, ки зимистони сарде буд, Темуриланг аз Самарканд ба охири лашкарканиши худ ба суӣи Ҷин рахшишор шуд. Лашкари ӯ аз Сирдарёи яхбаста убур қарда, баъди ҷанг моҳ ба шаҳри Утрор, ки дар соҳили рости Сирдарё воқеъ аст, расид. 12 феввали соли 1405 Темуриланг бемор шуд ва ба гуфтаи Шарафиддини Яздӣ дар «Зафарнома» «мараз ва нишдати он замон то замон меафзуд».

Бо вучуди ин ки табиби ҳозире мисли Мавлоно Фазлуллоҳи Табрези ба табобати ӯ саъй мекард, аммо нишдати беморӣ зиёд мешуд ва шаби ҷаҳорнашбен ҳабдахуми шаъбони санаи 807 ҳиҷрӣ мутобиқи 18 феввали соли 1405 милодӣ Темуриланг дар ҷодари инзומи худ дар Утрор ҷои дод.

Васияти Темуриланг дар бораи баъди ӯ ба тахти Самарканд нишастани Пирмуҳаммад. Темуриланг ҷун фаҳмид, ки бемории ӯ илҷинопазир аст, амшон ва аҳли хонаводан худро, ки дар ин лашкарканиӣ ҳамроҳ буданд, ба наздаш даъват қарда, васияти худро ба онҳо эълон қард. Мувофиқи хабари Шарафиддини Яздӣ дар «Зафарнома» Темуриланг, аз ҷумла дар васиятномааш гуфтааст: «Ақшун фарзанд – Пирмуҳаммади Ҷаҳонгирро валиаҳд...худ гардондам, ки тахти Самарканд тахти фармони ӯ бошад...шумо мебояд, ки мутобеъати... ӯ ба ҷой оваред (ба ӯ итоат қунед)... ва рӯй ба фарзандон қарда, фармуд, ки ҳар ҷӣ дар боби маслиҳати мамоник гуфта омад, ёд доред... ва қабзани шамшерро ба даст гиҷоъату мардӣ маҳкам биғиред, то ҳаҷу маи аз мулку подшоҳӣ бархурдорӣ ёбед».

Баъди вафоти Темуриани сарлашкарон ва дигар хоссу наздикони у дар машварате, ки дар Утрор байни ҳамдигар намуданд, аҳд карда, савганд хурданд, ки васиятҳои уро ба ҷо меоранд.

Чун сарлашкарони Темуриани ҳануз азми лашкаркони ба Чинро мекарданд, бинобар ин воқеаи марги Темурианиро аз дигарон ниҳон доштанд. Ҳатто занҳои Темурианиро аз пушидани либосҳои мотамӣ ва ҷазоҳои навҳаю ғияр маънӣ карданд, то душманон ба зудӣ аз он ҳодиса огоҳ нашавад. Як сабаби махфӣ доштани марги Темуриани аз ҷониби сарлашкарон дар ин ҳуҷум ин аз як тараф ҳифзи намудани империяи теури то ба тахт нишастани Пирмуҳаммад бошад, дигар он буд, ки сарлашкарони ҳамроҳи Темуриани ба Утрор рафта ҳануз ҳаёли забти Чин ва соҳиб гаштан ба ганҷи фаровонро дар дил мебарваридаанд. Бинобар ин гуруҳ аз сарлашкарон ба ин ҳулоса омаданд, ки ҳасадҳои Темурианиро ниҳони ба Самарқанд фириастода, лашкаркаширо ба ҷониби Чин ҷидома диҳанд. Онҳо бовар доштанд, ки бо ворид шудан ба ҳокимии Чин бо ин анбӯҳи лашкар ҳам воқеияти марги Темурианиро ниҳон медоранд ва ҳам соҳибии сарват мебардоранд. То расидани тобути Темуриани ба Самарқанд, хабарии марги у дар саросари Самарқанд паҳн шуда буд. Аммо касе ба марги Темуриани бовар надошт. Зеро мувофиқи ахбори Клавихо Темуриани ду маротиба хабарии дуруғинии марги худро аз ҷониби ғумоштагонанаш эълон карда буд ва ба ин восита мехост бидонад, ки дар марги у ки хурсандӣ мекунад. Мувофиқи ахбори ин намояндаи сафорати испанӣ ҳар касе, ки он замон дар хабарии дуруғинии марги Темуриани шудӣ кард, Темуриани бидуни таъхир қатлаш намуд.

Гуруҳи сарлашкарон, ки баъди вафоти Темуриани муваққатан роҳбарии лашкаро қорхон идорин давлатро ба дун доштанд, ба тамоми шохзодагон ва ҳокимони империяи Темуриани мактуб фириристода, сунорини доданд, ки ҳушмандӣ ба ҷой оваранд ва асло ғафлат нанамоянд то душманон аз он истифода накуянд. Яке аз наздикони Темурианиро бо номи Хизр Қучини ба таъҷил ба ҷониби Ғазнин равона карданд, ки Пирмуҳаммадро аз ҳодисаи вафоти Темуриани ва васияти валнаҳдӣ, ки дар боран у карда буд, огоҳӣ диҳад, то ҳар чӣ зудтар ба тахтгоҳи Самарқанд шитобад.

Ҳамчунин ки дар таърих маълум аст, он замон, ки ҳокимии мутлақии давлатҳои империявӣ аз байн мерафт, барои расидан ба ҳокимияти мутлақ байни ҳешовандони он ҳоким ҷангҳо рух медод,

ки боиси пора-пора шудани давлат мегардид. Империяи Темурланг низ аз ин истисно набуд. Валиаҳд эълон шудани Пирмуҳаммад агарчи ба зохир аз ҷониби амирон ва шохзодагону маликаҳо қабул шуда бошад ҳам, аммо баъди марғи Темурланг гуфтушундҳои пасипардагӣ барои ба қудрат расидани дигар аъзои ин хонадон миёни хешовандони Темурланг шуруъ шуда буд. Аз ҷумла, як гуруҳ ҷонибдори он буданд, ки ба тахти Самарқанд писари хурдии Темурланг – Шохрух бояд бинишинад. Бо вучуди ин ки хабари марғи Темурлангро аз набераи духтариаш – султон Ҳусайн, ки дар Ясиву Сайрон муқим буд, пинҳон доштанд ва аз гуфтаи «Зафарнома» танҳо аз «шиддат ёфтани» бемории Темурланг ба ӯ хабар доданд, аммо ӯ ба воситаи одамони наздикаш аз марғи бобояш хабар ёфт. Бинобар ин таъҷилан ҳамроҳи ҷонибдорони худ ба тарафи Самарқанд ҳаракат кард, то соҳиби тахти Самарқанд гардад. Аммо мардуми Самарқанд ба султон Ҳусайн иҷозат надоданд, ки вориди шаҳр шавад. Султон Ҳусайн бо нағрифтани фармони амирони Темурланг, ки ба ӯ дода буданд, ба Самарқанд ҳучум бурд ва аввалин зарбаро барои нош хурдани империяи темурӣ ба он зад. Ин ҳучум боис гардид то амрону сарлашкарони Темурланг ба Чин лашкар нақашанд ва ба Самарқанд бозгарданд.

Васияти Темурланг, ки ҷойнишини худ наберааш Пирмуҳаммад (писари Ғиёсиддин Ҷаҳонгир)-ро интиҳоб карда буд, дар асари муҳолифатҳои хонадони темурӣ иҷро нагардид. Набераи дигари Темурланг ҳокими Тошқанд - Ҳалил султон (писари Ҷалолиддини Мироншоҳ) баъди як моҳи марғи Темурланг, яъне 18 марти соли 1405 Самарқандро забт кард ва ба тахти Темурланг нишаст.

Ҳалил султон бо ғирiftани ҳукумат дар Самарқанд миёни хонадони темурӣ кинаю нифоқро барангехт. Баъд аз ин воқеа империяи темурӣ мудом ғирiftори ҳодисаҳои хонаҷангӣ мешуд, ки ба заиф шудани ин давлат сабаб мегардид.

Сарчашма:

Шарафиддин Али Яздӣ дар бораи ба Утрор ва Сиброн фиристодани Туктамиш аз тарафи Темурланг чунин менависад: «...соҳибқирон ...вилоти Сиброн ва Сигнокро ба Туктамиш уғлон арзонӣ дошт (бахшид) ва чун Туктамиш дар он ҷо мутамаккин шуд (макон ғирift), Қутлук Бӯғо, писари Урусхон лашкаре гарон ба сари ӯ қашид ва миёни эшон ҷанг воқеъ шуд ва бо вучуди он ки

Қутлук Буго дар масоф (чанг) тир хурд ва бо он захм ҳалок шуд, шикаст бар ҷониби Туктамиш афтод ва эли (қабилаи) уро гораг карданд ва ӯ гурухта, пеши ҳазрати соҳибқирон (Темурланг) омад, он ҳазрат уро зиёдат аз навбати (дафъаи) аввал эъзоз (иззат) ва иқром фармуда, тамоми асбоби шавкату шохӣ мураттаб дошта, бозгардонид ва чун ба Сиброн расид, аз он ҷониб Тухта Қиё – писари калони Урусхон бо чанд шохзодаи ҷўчинажод ва Алибеку дигар умарои муътабар лашкари бекиёс (аз ҳад зиёд) тартиб дода, рӯи интиком ба суи ӯ ниҳода расиданд.

Ва чун Туктамиш Уғлон лашкари худро ораста, ба муқобилаи эшон даромад ва чанг дарпайваст, сипоҳаш ҳазимат (мағлуб) ёфта, рӯ ба гуруз ниҳоданд ва ӯ гурухта, ба қанори оби Сайхун расид ва аз бими ҷон ҷома берун карда, худро дар об андохт ва Қаронҷӣ Баҳодур дар пайи ӯ карда, ба қанори об расид ва дасти уро ба тир маҷрӯҳ гардонид ва ӯ аз об ба шитоб гузафта, бараҳнаю бекас ва захмдор ба қанғале даромад ва бар рӯи ҳоке хошук бияфтод ва аз гаройиби иттифок ҳазрати соҳибқиронӣ (Темурланг) Идқўйи Барлосро ба ҷониби ӯ равон карда буд, ки уро насиҳат кунад, то дар қори мулк мардона ва далер бошад ва дар дафъи душман риояти ҳазм ба ҷой оварда, сўбаи (вилояти) худро забт намояд. Аз қазо амир Идқўро ба ҳасби иттифок шаб дар он қанғал гузор афтод ва овози нолае ба гўши ӯ расид ва чун тафакхус (чустуҷу) намуд, Туктамишро дид бараҳна ва маҷрӯҳу беҳуд афтода.

Равон фуруд омад ва муроҷоти ӯ ва ғамхории қароқаташ намуда... ва уро ба ҳазрати соҳибқиронӣ (Темурланг) расонид ва он ҳазрат дар вақти зохир Бухоро маҳалли иқомат гардонид буд ва чун бар ҳоли Туктамиш иттилоъ ёфт ба таҷдид он ҷӣ аз мароҳими подшоҳонаи ҷунон соҳибқирон сазад қаромат фармуд ва асбоби ҳашамат ва қомғории уро дигарбора мураттаб дошт (яъне омода намуд), дар ин асно... ҳабар расонид, ки Урусхон лашқарҳо қамъ карда, мутаваҷҷеҳи ин ҷониб аст ва Туктамишро металабад ва мақорини (ҳамзамони) он ҳол элҷии Урусхон – Қапақ Манғут ва Тулуҷон низ расиданд ва пайгоми Урусхон расониданд, муҳасаллаш (натиҷааш) он ки Туктамиш писари маро қушта ва гурухта вилоти шумо омада, душмани маро биспоред, вағарна маҳалли қанг тайин карда.

Ҳазрати соҳибқирон (Темурланг) забони ҳиммати ҳусравона ба ҷавоб барқушод, ки ӯ падох ба ман овардааст ва ман уро нахоҳам дод».

Мавлоно Шарафиддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ба тасҳех ва ҷҳтимомӣ Муҳаммадӣ Аббосӣ, Техрон, 1336, ҷилди аввал, сах. 204- 205.

Ускуф (епископ)-и Султония, ки бо Темурланг аз паздик шиносеӣ ва дӯстӣ дошт ва ҳатто Темурланг ӯро боре ба сафорат пазди шоҳи Фараиғ фириастода буд, дар боран шахсияти Темурланг аз худ ёддоште бокӣ гузоштааст, ки он то имрӯз дар Китобхонаи миллии Порис нигоҳдорӣ мешавад. Ӯ менависад: «Бераҳмтар аз ин мард дар ҷаҳон ёфт намешавад. Ва агар муқобили ҷашми ӯ сад ҳазор марду зану кудакро сар бибуранд, кучактарин таъсир дар вай намекунанд. Ва борҳо иттифок афзода, ки тамомӣ сокинони як шаҳрро то охири кудакӣ ширхор ба қатл расонда ва на ба зан тарахҳум намура ва на ба ширмардонӣ сарсӯла». Ҷон дигар менависад: «Вақте ки Темурбек фармони қатли он ва горастро дар як шаҳр содир мекунад, парчамӣ сиёҳ бармеафрозад ва шаҳре, ки дар он парчамӣ сиёҳи Темурбек афрошта шуда бошад, аз сафҳан рӯзгор побуд мешавад. Ман тасаввур намекунам, ки дар ҷаҳон бераҳмтар аз Темурбек марде омада бошад ва шояд ҳаргиз наёяд.

Ҳангоме ки Темурбек ба Рум рафт, шаҳреро, ки байни Арманистон ва Ангурия буд, мавридии муҳосара қарор дод ва вақте дар шаҳр ғалаба кард, тамомӣ саканан он шаҳрро дар ҷоҳшон он ҷо андохт ва ҷоҳшон шаҳрро бо ҷасади қасоне, ки зинда ба ҷоҳҳо андохта мениданд, нур кард».

«Манам Темури ҷаҳонкушо», Техрон, ҷони севвум, сах. 424-425.

Ғорати Систонро Абдураззоқи Самарқандӣ ҷуни тасвир кардааст: «Қалъаву ҳисор ва ҳонаву девори он шаҳрро гирифтанд ва ба ҷоруби ошуб ва дастӣ гораду тороч дафони ҳазонин (ғанҷу ҳазинаҳои) он балдаро (шаҳрро) рӯфтанд ва ғанонин (молҳои аз душман гирифташуда) ғанҷару зар ва нафони (чинҳои қимати қамӯб) лаоливу (луълуву) ҷавҳар, ки ба тӯли замон дар Систон ҷамъ омада буд, ҳазрати соҳибқирон (Темурланг) фармуд, ки аснофи лашкаро аз он вучӯх баҳравар гардонанд... Ва [Систон] ҳаробу вайрон шуд».

Абдураззоқи Самарқандӣ. Матлаъуссаъдайн ва маҷмаъулбаҳрайн, дастхати №347 аз Ғанҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ, сах. 319.

Бинобар шаходати Низомиддини Шомӣ дар «Зафарнома» шумораи кунташудагони Исфаҳон он қадар зиёд буд, ки аз он миён бо фармони Темурланг «то ҳафтод ҳазор адал сари одамони ба зоҳири Исфаҳон чамъ кардаид, намунаи рӯзи Растохез дар он шаҳр зоҳир шуд... Ва фармуд то аз он сархо мапорхову ғилтӯлаҳо сохтаид».

Низомиддини Шомӣ. Зафарнома, ҷ. 1, сах. 105.

Ин воқеаи мудҳиши Исфаҳонро сарбози баварӣ – Иохани Шилтбергер дар китоби худ «Сафар ба Аврупо, Осиё ва Африко аз соли 1394 то соли 1427» бо ҷузъиёташ тасвир кардааст, ки таърихшигориҳои исломӣ фони намунаи ин вақтонияти Темурлангро ба худ раво надидаид. Ӯ менависад: «Бонандагони шаҳро ғирд оварда, фармуд, то ҳар кӣ бештар аз 14 сол дошт, ба қатл расонида шавад ва аз хуни кӯдакони аз яқсола нони даргузаниг... Пас фармуд, то замон кӯдакони ба саҳро рондаид ва он ҷо кӯдакони аз ҳафтсола нонро ҷудо сохт. Ва баъд аз ин ба ҷанговаронани фармуд, ки кӯдакони поймолни аспхон худ созад. Мушовирони хосани Темурланг ва модарони ин кӯдакони дар пешини ӯ афтоданд ва ғилтиҳо намунаид, ки ба кӯдакони раҳм қунад. Ӯ ғуш наод ва фармони худро тақрор кард, вале ягон тан аз ланкарниши ӯ ба иҷроиши фармон майл накард. Темурланг бар онҳо ҳашм ғирифта, худ аспро бар рӯи кӯдакони ронд ва изҳор дошт, қанӣ бинад қист, ки ҷуръат намуна, аз ӯ пайравӣ намеқунад. Пас, ҷанговарони маҷбур шуданд, ки аз ӯ пайравӣ намуна, кӯдакони поймолни наъли аспхон худ қунад. Тамомни кӯдакони поймолшуда наздик ба ҳафт ҳазор кас дар шумор омад».

Иохани Шилтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год, Баку: Элм, 1984, с. 29.

Клавихо ғирифтани шаҳри Сабастияро дар Туркия аз тарафи Темурланг ҷуни тасвир меқунад: «Ҷун Темурланг ин ҳол мушоҳада кард, дарҳол фармуд, то ҷоххон бузург қандаид ва изҳор дошт, ки қасам хӯрда ва ваъда додааст, ки хуни қасеро намерезад, аз ин рӯ фармон содир кард, ки ин одамонро дар ҷоххо андозанд ва бугӣ қарда қунаид ва аз он сабаб, ки ланкарниш муғлису бечора хастанд, ба шаҳр дароянд ва горат қунаид. Вай ҷуни ҳам кард, бо фармони ӯ тамомни аз шаҳр баромадагонро дар ҷоххо зиндабазида ғурониданд ва баъдан шаҳро то нестӣ горат намуна, пурра ба замин яқсон қардаид».

Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 – 1406), Москва: Наука, 1990, сах. 67.

Таърихнигори арманӣ Фома Метсопски, ки худ шоҳиди воқеаҳои забту гораи ватанаш аз тарафи Темурланг буд, дар китоби худ «Таърихи Темурланг» менависад: «Марде ба номи Темурланг... бераҳм, беҳайё ва хунхор, саҳт пургазаб, манхус... дар Шарқ дар Самарканд падида омад... Магар касе гуфта метавонад, ки чӣ миқдор мардум кушта ва ба асорат бурдааст. Ин танҳо ба Худо маълум аст. Сар то сари мамлакат аз асирони арманӣ пур шуд... тамоми кишвари мо вайрону валангор гардид... ҳама ҷо ба шиканҷаву азоб ва қатлу асорат, ба хун огушта гашт. Пас аз рафтани Темурланг дар сарзамини мо гуруснагии даҳшатнок ҳамаро фаро гирифт. Мардум сағону гурбагонро хӯрданд, писарону духтарони худро бирён карданд; шавҳар – занро, зан – шавҳарро... ва сер намешуданд, оқибат худ мемуридаанд. Моро тавони он нест, ки он чи ба чашми худ дидем ва бо гушҳои худ шунидем, ҳамаро нақл кунем, зеро насли одамон нобуд шуд... Кӣ қодир аст, ки ҳамаи он даҳшатафканиҳои ин даҷҷоли малъуни бераҳму беҳайёи хунхори ситамгарро нависад. Ман ба таври хеле муҳтасар аз ин даҳшатхӯе, ки мо худ дидем ва аз асирони ба пеши мо омада ва аз соҳибони он асирон шунидем, онҳоро, ки баъд аз мо меоянд, шинос карданиям... Асиронро ба кишвари мо сарлучу пойлуч, гуруснаву ташна оварданд. Ҳар як ҷағатой 20 асир бо худ дошт, бештаре аз онон дар роҳ афтида мемуридаанд ва ин ҷағатойён бо санг сари он мурдагонро мешикастанд, то зинда намонанд ва баъдан онҳоро партофта мерафтанд. Инро мо бо чашми худ меидедем ва шахсан мешунидем... Мо дар он ҳангоме, ки бо асирон рӯ ба рӯ меомадем, имкони ёри додан надоштем, гиряву лобан онон моро тазйиқ меод ва ба хоҳири он, ки онҳоро набинем, аз эшон мегурехтем».

Фома Мецопский. История Тимур-ланка, Баку, 1957, сах. 55-67

Фома Метсопски нақлро аз забони шоҳиди воқеаи қатли оми Димишк чунин меорад: Пас аз ишғоли шаҳр «лашкарӣён ба фармони ӯ, ки мегуфт: «Дар ихтиёри ман шумо 700 ҳазор нафаред, имрӯзу пагоҳ барои ман 700 ҳазор сар биёваред ва аз онҳо ҳафт манора бисозед ва агар касе сар намеорад, сари худӣ ӯ бурида гардад. Лашкари беадади ӯ тамоми мардумро ба тегу хун кашиданд. Чун мардон тамоми кушта шуданд ва дигар сари мард

намонд, ба буридани сарҳои занон шурӯ карданд. Лашкар фармудан уро иҷро кард. Оне, ки натавонист сареро бурида кунад, аз дигаре онро ба 100 танга меҳарид ва дар ҳисоб месупурд... Аз чунин бадбахтиву куштор ба мо писари рӯхониамон Мхитар аз шаҳри Ван ҳикоят кард. Худи ӯ ба зӯр аз дасти онон халосӣ ёфта буд».

Фома Мецопский. История Тимур-ланка, Баку, 1957, сах. 65-66

Шарафиддини Яздӣ дар бораи васияти Темурланг ба наздиконаш қабл аз марги ӯ чунин ахбор медиҳад: «Чун қувваи димоғӣ аз аввал то ба охир ба саломат буд...бо вучуди заҳмате чунон ба пурсиши аҳволи лашкар ва насақи он машғул мешуд ва чун...дарёфт, ки мараз қобили илоҷ нест, дил ба вукӯъи ҳодисаи зарурӣ ниҳода, ҳавотин (занҳо) ва хосси умароро ихзор фармуд (даъват намуд) ва ба васият машғул гашт, ки ба таҳқиқ медонам, ки мурги рӯҳ аз қафаси қолаб парвоз хоҳад кард... Омурзиши (бахшоиши) маро аз Худо бихоҳед...ба мадади тавфиқ маъмуран оламо чунон забт кардам, ки имрӯз дар тамоми Эрон ва Турон касро маҷоли он нест, ки сари фузулӣ барорад...ва аз фазли бешумори малики Ғаффор (яке аз лақабҳои Худованд) чашм дорам, ки гуноҳони маро агарчӣ бисёр аст, бахшад... Акнун фарзанд-Пирмуҳаммади Ҷаҳонгирро валиаҳд ва қойиммақоми худ гардонидам, ки тахти Самарқанд тахти фармони ӯ бошад...шӯмо мебояд, ки мутобаат ва мутоваати (фармонбардорӣ ва итсоати) ӯ ба ҷой оваред ва ба иттифоқ дар тақвият ва таминияти (пеш бурдани) ӯ ба ҷон бикӯшед».

Шарафиддин Али Яздӣ. Зафарнома, Техрон, 1336, ҷилди дуввум, сах. 465-466.

Маълумоти Шарафиддин Али Яздӣ дар бораи қазияи марги Темурланг: «Дар ҷаҳоршанбеи даҳуми шаббони 807 ҳиҷрӣ (12 февралӣ 1405) мизочи ҳумоюн аз наҳчи (тарики) эътидол инҳироф пазируфт (яъне саломатинаш бад шуд) ва таби муҳаррак (сӯзон) торӣ шуд ва...мараз ва шиддати он замон то замон меафзуд... «Ва ё он ки Мавлоно Фазлуллоҳи Табретӣ, ки аз муҳраи атиббон (табибон) ҳозиқ буд...дар муъолиҷа ва тадовӣ (табобат) саъйи балеғ (қомил) менамуд, рӯз ба рӯз хастагӣ иштидод (шиддат) меёфт ва иллати дигар сар бар мекард, чунончи чанд марази махуфи (хавфноки) мухталиф чамъ омада, ки аз муъолиҷаи баъзе, баъзе дигар издиё

мепазирuft (зиёд мешуд)...баъд аз шиддат мараз тазоюд (зиёдшавӣ) пазирuft...ва чун шаб даромад...миёни шому хуфтан Темурланг вафот кард... Ва ин воқеа...шаби чаҳоршанбе, ҳафдахуми шаббони 807 ҳ. (18 феввали соли 1405) иттифоқ афтод».

Шарафиддин Али Яздӣ. Зафарнома, Техрон, 1336, ҷилди дуввум, сах. 463-469.

Мирхонд дар бораи қарори амирон ва сарлашқарон оид ба пинхонӣ ба Самарқанд фиристодани ҳасади Темурланг ва мақсади забти Чин намудаи онҳо чунин хабар медиҳад: «Ва баъд аз он умаро дар ҳузури ҳавотин (занҳо) ва огоён маъварат карда, бо якдигар гуфтанд, ки: «ҳайф бошад, ки лашқаре чунин азим, ки дар истеъдод ва ороствагии эшон касе нишон надода бе найли мақсуд (ба мақсад расидан) бозгарданд». Ва маҷмӯъ огоён ва умаро ва шохзодагон, ки ҳозир буданд, рафта ба ҷониби Хитойро савоб шуморад ва раъйҳо бар он қарор гирифт, ки дар рикоби амирзода Иброҳим султон, ки ҳазрати соҳибқирон (Темурланг) уро бо худ ба Хитой мебарад, равон шаванд, то ба амирзода Халил султон, ки дар он вақт 21-сола буд ва аз шохзодагонӣ ҳозир ба син бузургтар буд, бипайванданд ва мутаваҷҷеҳи диёрӣ бутпарастон гарданд. Ва баъд аз иқомати маросими чиҳод ва истило бар муонидон (душманон) муовадат (бозгашт) намуда, ба мучиби васоёи (васиятҳои) ҳазрати соҳибқирон амал намоёнд.

Ва чун маъварати маъмур ба наҳҷи мастур (тарзи пинхонӣ) қарор ёфт, наъши (ҳасади) соҳибқирони мағфур (Темурланг)-ро масҳуби (ҳамроҳи) Хоҷа Юсуф ва Алӣ Қучин ва зумрае аз хаввос (ҳосагон) равонаи Самарқанд гардониданд ва муболиға карданд, ки ба таъҷил баранд ва дар роҳи нек боҳабар бошанд. Ва эшон бар он мубодарат (қўшиш) намуда, дар ҳаракат мусориат карданд ва шаби душанбе 22 шаббон тобути он ҳазратро ба Самарқанд расонида, дар гунбаде, ки чиҳати оромиш ва осоиши он ҳазрат таъйин рафта буд,... ба ҳок супоранд.

Ва баъд аз ирсоли ҷанозаи соҳибқирон, ҳазрати олиёт Тақулхонум ва Сароймулхонум ва Тумон ого ва дигар ҳавотин ва мирзо Улугбек ба ҷониби Самарқанд равон шуданд. Ва амирзода Иброҳим султон ва умарову нуйишон ба нияти газову чиҳоди мушрикони Хитой роҷаи (байрақи) ҷаҳонқушой барафрохта, дар ҷошти ҳамон рӯз ба давлат ва иқбол савор шуданд ва аз оби Сайхун гузашта, як фарсах ронданд ва дар ҷониби шарқии Утрор ба қанори ҷўйе фуруд омаданд. Ва аз он ҷо элҷиён ба ҷониби дасти рост пеш

амирзода Халил султон ва умарои азимушшаън, ки дар Тошкандт ва Шохрухия буданд, фиристода боз намуданд, ки: «мо наъши ҳазрати соҳибкиронро ба Самарқанд фиристодем ва хавотину огоён низ аз ақиб мутаваҷҷеҳ шуданд; ва доъияи (хоҳиши) азимати (ният)и Хитой... тасмим ёфта ва ҳамчунин ба тарфи дасти чап кас фиристода, пеши амирзода султон Ҳусайн ва аз сурати қазияи мазкур уро эълон намуданд ва пайғом доданд, ки бо лашкар таваҷҷӯҳ намуда, навъе созад, ки дар мавзеи Ҷуқлик мулоқот воқеъ шавад, то ба иттифоқ мутаваҷҷеҳи ғазо (чанг) шавем». Ва Ҷуқлик қарияест дар 5 фарсахи Утрор ба ҷониби шарқӣ».

Мирхонд. Таърихи равзатуссафо, ҷ. 6, Техрон, 1380 х.к., саҳ. 5132-5133.

Маълумоти Шарафиддин Алии Яздӣ дар бораи ҷараёни интиқоли ҳасади Темурланг ба Самарқанд: «Шабӣ панҷшанбеи ҳафтаҳуми моҳи мазкур вақти намози ҳуфтан тобутро ба дебо (ҳарир) ва паршиёни (шоҳии нақшдор) мағфират ва ризвон гирифта,... аз шаҳри Утрор берун оварда, рӯи таваҷҷӯҳ ба савби (тарафи) Самарқанд ниҳоданд ва ба шаб аз оби Хучанд ба рӯи ях гузашта, дар миёни бешае, ки ба қанори об буд, фуруд омаданд ва аз Утрор то қанори об ду фарсах аст ва чун субҳ домани либоси сӯғвории (азодории) шабро ҷоқ зад, шиддати воқеъ оташи ҳузнӣ андӯх дар қонуни қанори мусибатзадагон ба навъе барафрӯхт, ки қирмони таҷаллуд (сабр) ва истибори (шикебой) ҳамгинон (ҳамагӣ) бисӯхт.

Таъзият, ки то ҳолат махфӣ мебошад парда аз рӯ бардоштан ва маҷмӯи он анҷуман аз марду зан ба навҳа ва зорӣ даромада, ба як бор фиғон бароварданд ва шӯре дар ҷаҳон афтод...».

Шарафиддин Алии Яздӣ. Зафарнома, Техрон, 1336, ҷилди дувум, саҳ. 473-474.

Санаҳои муҳим:

1376 - ба сарзаминҳои Урусхон лашкар қашидани Темурланг

1378 - ба тарафи Озарбойҷон лашкар қашидани Туктамиш

1381 - вилоти Ҳиротро забт кардани Темурланг

1381 - фатҳи Тус

1385 - ба асорат гирифтани шудани Қамолӣ Хучандӣ аз тарафи Туктамишхон

1387 - лашкарқашии Туктамиш ба ҷониби Мовароуннаҳр

- 1388 - лашкаркашии Туктамиш бар зидди Темурланг
- 1388 – лашкаркашии Темурланг ба Хоразм
- 1391 (19 июн) – ҳамлаи Темурланг бар зидди Туктамиш
- 1394 - фатҳи Тифлис аз ҷониби Темурланг
- 1395 (28 феврал) - охири лашкаркашии Темурланг бар зидди Туктамиш
- 1404 (ноябр) – лашкаркашии Темурланг ба ҷониби Чин
- 1405 (12 феврал) - ба беморӣ гирифтӣ шудани Темурланг
- 1405 (18 феврал) - вафоти Темурланг
- 1405 (18 март) - ба тахти Самарқанд нишастани Халил султон

Савол ва супоришҳо:

1) Дар бораи ба Туктамиш ёрӣ додани Темурланг нақл кунед. 2) Чаро Туктамиш барои Темурланг душмани хатарнок гардид? 3) Дар бораи муборизаҳои Туктамиш бо Темурланг маълумот диҳед. 4) Ваҳшонияти Темурлангро дар шаҳрҳои Хуросон ва шаҳри Сабастияи Туркия шарҳ диҳед. 5) Темурланг мамлакатҳои истилокардаашро чӣ гуна гораҷ мекард? 6) Чаро Темурланг мутахассисони беҳтаринро аз мамлакатҳои истилошуда ба Самарқанд меовард? 7) Робитаи аврупоӣҳо бо Темурланг шарҳ диҳед. 8) Сабаби ба Чин лашкаркашидани Темурланг дар чӣ буд? 9) Васиати Темурланг ва марғи ӯро шарҳ диҳед. 10) Чаро амирони Темурланг воқеаи марғи ӯро аз дигарон пинҳон доштанд? 11) Кушиши султон Ҳусайнро барои дар Самарқанд ба тахт нишастан шарҳ диҳед. 12) Баъд аз марғи Темурланг кӣ ба тахти Темурланг нишаст?

МАВЗҶИ IV.

ВАЗЪИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МОВАРОУННАХРУ ХУРОСОН ДАР АСРИ XV

§ 8. Вазъи кишоварзӣ ва заминдорӣ

Ташкили қорҳои обёрӣ дар Мовароуннахру Хуросон

Дар давраи истилои муғулҳо вазъи кишоварзии кишвар ниҳоят хароб гардида, аксари заминҳои қорам ба қароғоҳ табдил шуда буданд. Дар нимаи дуҷуми асри XIV ва асри XV бошад, дар ин соҳа дар Мовароуннахру Хуросон баъзе дигаргуниҳо мушоҳида мешаванд. Темурланг бо қорати шаҳрҳои Эрон, Ҳинд, Осиёи Сағир ва зӯран овардани нирӯҳои моҳири қорӣ ба Самарқанд, ба ободии Мовароуннахр, ба хусус пойтахти он Самарқанд иқдом мекунад.

Бинобар ин чун Темурланг ва авлодони ӯ горату харобкорихои худро бештар берун аз Мовароуннахру Хуросон анҷом меоданд, соҳаи кишоварзӣ дар ин сарзаминҳо рӯ ба тараққӣ ниҳод. Заминҳои зироатии дар замони ҳучуми муғулҳо комилан харобшуда барқарор гардида, масоҳати заминҳои қорам васеъ шуданд. Барои барқарор намудани иншооти обёрӣ ва сохтмони каналу ҷӯйҳои нав қорҳои зиёде анҷом меёфтанд. Аз ҷумла, дар водии дарёи Мурғоб қариб 20 канал бароварда шуд. Баъдтар Шохрух садди асосии обро, ки бо номи Султонбанд машҳур буд, барқарор карда, каналҳои лойзеркардашударо тоза намуд. Дар воҳаи Марв бо ташаббуси султон Ҳусайн қисми зиёди заминҳои зироат обёрӣ шуданд. Дар баъзе вилоятҳои дигари мамлакат, аз ҷумла дар ноҳияҳои Ҳирот ва Самарқанд низ қорҳои обёрӣ анҷом дода шуд. Дар он давра чунин қарор қабул шуда буд, ки агар қасе дар роҳи обёрикунии мамлакат ташаббус нишон дода, заминҳои бекорҳобидаро азхуд мекард, соҳиби имтиёзҳо мегардид ва мавриди тақдир қарор мегирифт.

Бо вучуди васеъ гардидани майдонҳои кишт ва инкишофи соҳаи кишоварзӣ дараҷаи техникии истеҳсолоти кишоварзӣ дар ҳамон сатҳе ки пештар буд, боқӣ монд.

Навъҳои (категорияҳои) моликият ба замин. Суюрғол ва шаклҳои он. Дар соҳаи муносибатҳои истеҳсолӣ тағйиротҳои ҷиддӣ ба ҷашм намерасид. Қисми зиёди заминҳои қорам мисли пештара дар ихтиёри муассисаҳои молиявӣ буд, ки он мамлукаи девонӣ ном дошт.

Дар ин давра ҳам мисли замонҳои пешина навъҳои мухталифи тўхфа вучуд дошт, ки онҳоро суюрғол меномиданд. Дар асри XV шаҳру вилоятҳои қалон ба намояндагони хонадони Темуриён ба таври суюрғол тақсим карда мешуд. Намояндагони ҳарбӣ феодали бешанд, ба заминҳои васеъ ва сершумор соҳиб мегаштанд. Дар айни замон баъзе маҳалҳои аҳолинишин ва деҳаҳои хурд ба мансабдорон ва ашхоси наздики ҳокимон ҳамчун суюрғол ба таври инъом пешкаш карда мешуд. Яке аз шаклҳои ҳеле маъмули суюрғол милки ҳосаи аъзои хонадони салтанатӣ ба шумор мерафт. Аслан ҳамаи ин суюрғолҳо аксаран хусусияти меросӣ ба худ гирифта буданд ва аз ин рӯ, гоҳе онҳоро суюрғолҳои «абай» меномиданд. Баъзан соҳиби суюрғол қисми даромади вилояти худро мебоист ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ месупурд. Гоҳе ин суюрғолҳо аз тарафи ҳукумати марказӣ тамоман гирифта ва ё ҳаҷман қарда мешуданд.

Баъзан чунин мешуд, ки соҳибони суюрғол амалан ба ҳукмрони соҳибхтиёр табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ дар

муборизаи зидди онҳо очиз мегардид. Шахсоне, ки бо суюрғол ба вилоятҳо соҳиб мегардиданд, ҳуқуқ доштанд, ки бе иҷозати ҳукумати марказӣ ҳудашон дар он ҷо мансабдоронро таъйин намоянд. Ҳангоми ҳамчун инъом ба даст овардани суюрғол ба соҳиби он санад (ярлик) дода мешуд, ки он муҳр дошт ва бо имзои шахси суюрғолдиҳанда тасдиқ мегардид.

Дар баробари ин гуна суюрғолҳои калон суюрғолҳои хурд ҳам вучуд доштанд, ки ҳуқуқи соҳибашон аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд.

Дар ин давра сипаҳсолорон ва ҳатто саркардаҳои хурд ҳам, ки дар майдони ҷанг корнамоее нишон медоданд, ба гирифтани суюрғол мушарраф мегардиданд. Баъзан шахси руҳонӣ ҳам соҳиби суюрғол мешуд.

Яке аз сабабҳои асосии ноустувории дар ҳаёти сиёсии давлатдории Темуриён кишварро ба суюрғол тақсим кардани онҳо буд. Зеро соҳибони суюрғол дар мулки худ дар корҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ истиқлолияти пурра доштанд.

Илова бар ин он замон боз як навъи дигари моликият ба замин вучуд дошт, ки онро тархонӣ мегуфтанд. Шахсиятҳои бонуфуз бо фармони подшоҳ барои хизматҳои шоистаашон ба унвони тархонӣ мушарраф мегардиданд ва ба онҳо иноятномаи махсус дода мешуд. Ин гуна ашхос аз замин ва мулке, ки дар ихтиёри худ доштанд, ба давлат ҳеҷ гуна андоз ё хироче наменардохтанд.

Навъи дигаре аз заминдорӣ бо номи ушрӣ буд, ки ба сайидон ва хоҷагон тааллуқ дошт. Соҳибони ин гуна заминҳо ба давлат факат ушр, яъне даҳяки ҳосилро хироч медоданд. Заминҳои ушрӣ моликияти хусусӣ буда, ба тариқи мерос аз авлод ба авлод мегузашт.

Амволи вақф. Навъи дигари моликият ба замин ин заминҳои вақф буданд, ки ба муассисаҳои динӣ тааллуқ доштанд. Вақф мулкест, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса, мазорҳо ва умуман ба муассисоти динӣ васиқа карда шуда бошад, ба шарте, ки аз даромади он ғоида бурда шаваду харидуфурӯш нашавад. Дар асри XV захираи заминҳои вақф назар ба давраи гузашта афзунтар гардид. Дар ин давра ғайрияти бинокорӣ вусъат ёфта, дар бисёр шаҳрҳои Мовароуннаҳр Хуросон мадраса, масҷид, макбара ва хонақоҳҳо сохта шуданд. Ҳамаи ин иморатҳо аз ҳисоби амволи вақф сохта мешуданд. Амволи вақф дар дасти мутавалли буд. Муассисаи махсусе вучуд дошт, ки идораи вақфро ба таври умумӣ назорат менамуд. Сарвари ин муассисаро садр мегуфтанд.

Дабирхонаи садр аз сарвати вақф андози махсусе мегирифт, ки аслан барои таъмини маоши кормандони муассисаи мазкур харч мешуд. Амволи вақф аз чунин назорати садр ва андози ӯ фақат бо фармони махсуси подшоҳ метавонист озод гардад. Садр ва маъмурони ӯ кушиш мекарданд, ки аз даромади вақф ҳиссаи бештаре ба даст оваранд. Ба сабаби суиистеъмоли аз ҳад зиёд баъзе садрҳо аз вазифа барканор мешуданд.

Заминҳои милкӣ. Намуди дигари моликият заминҳои милкӣ буданд, ки ба феодалони ашрофӣ ва руҳониён тааллуқ доштанд. Аз даромади заминҳои милкӣ фақат як ҳиссааш ба давлат тааллуқ дошт. Дар асри XV аксари заминҳои милкӣ феодалони ашрофӣ ва руҳонӣ аз пардохти як ҳиссаи даромад ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ озод шуданд. Ин гуна имтиёзҳо ба воситаи ярлиқи тархонӣ ба расмӣ дароварда мешуд. Феодалоне, ки ба мақоми тархон мерасиданд, барои ягон хизмати шоёнашон аз бочу хироҷ озод мегардиданд ва ҳамаи гуноҳҳои онҳо баҳшида мешуд. Илова бар ин, онҳо боз ҳуқуқ пайдо мекарданд, ки бе ҳеҷ мамониат ба назди подшоҳ дароянд.

Дар нимаи дууми асри XIV ва асри XV навъи дигари замин бо номи милки хурри ҳолис вучуд дошт. Роҳи асосии таъкил ва тақмили ин навъи замин дар байни соҳиби милки хусусӣ ва давлат аз рӯи тақсими ҳиссаи даромади ба онҳо муқарраршудаи заминҳои милкӣ иборат буд. Чунинчӣ, давлат аз заминҳои милкӣ аз се ду ҳиссаи даромад ва шахси молик аз се як ҳиссаи онро соҳиб мешуд.

Намудҳои андоз. Дар замони Темуриён андози асосии замин хироҷ ба шумор мерафт, ки ба ду шакл ситонида мешуд: яке ба тариқи мол, яъне ҳиссае аз маҳсул ва дигаре аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул пардохт мегардид. Хироҷ асосан ба шакли мол рӯёнида мешуд ва он ҳамаи муайяне дошт.

Дар сарчашмаҳо қайд гардидааст, ки амалдоронро барои суиистеъмол ва ҳудсарона зиёд кардани ҳаҷми андоз ҷазо медоданд ва гоҳо ҳатто мачбур мекарданд, ки андози барзиёда ситонидаашонро ба деҳқонон баргардонанд.

Ғайр аз хироҷи даромади замин дар асри XV боз бисёр андозҳои дигари иловагӣ вучуд доштанд. Ба ҳар яки он ранги қонунӣ дода ҳам ба шакли пул ва ҳам ба шакли мол аз мардум меситониданд. Қисме аз чунин андозҳои иловагӣ барои таъмини маоши созибмансабон харч мешуд. Бори аз ҳама гарои барои аҳли меҳнат дар он замон ин кор фармудани онҳо дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтан ва тоза кардани каналу корезҳо ва ғайраҳо буд, ки онро «бегорӣ» меномиданд.

Дар ин давра аз мардум барои корҳои бозаргониву тиҷорат андози пулиё ситонида мешуд, ки онро тамға меномиданд. Тамғаро дар Мовароуннаҳр муғулҳо қорӣ карда буданд.

Дар замони Темурӣ аз мардум беш аз 12 намуд андоз ситонида мешуд, ки маъмултаринашон инҳо буданд: хироч, таваҷҷухоти хоричӣ, аворизот, саршумор, зобитона, доруғона, миробона, мухассилона, бегор ва ғайра.

Эътирози аҳолии нисбат ба андозгириҳои ғайриқонунии маъмурон.

Молиёте, ки аз оммаи меҳнаткаш ситонида мешуд, хело вазнин ва миёншикан буд. Ин бори гарон, хусусан ҳангоми ҷангҳои байниҳудӣ, ки боиси ҷандин маротиба ҷамъ кардани ҳамаи як андозу молиёт ва қорӣ намудани андозҳои нав мегардиданд, боз ҳам афзунтар мешуд. Илова бар он, маъмурони хироч аз мансаб сӯистифода намуда, барои ғойаи худ андозҳоро аз руи меъёри муқарраргардида зиёдтар ҷамъ мекарданд. Ҳамаи ин аҳолии шаҳру деҳотро маҷбур мекард, ки ба муқобили ҳокимият бо шаклҳои мухталиф изҳори эътироз намоянд. Баъзан деҳқонон ба ин беадолатиро тоқат накарда, ба вилоятҳои дигар кучида мерафтанд. Ин ҳукуматдоронро маҷбур мекард, ки андозҳои аз меъёр зиёдaro бекор кунанд. Муқовимати ошқори мардум, ки дар вақти ҷангҳои байниҳудии шохзодагонӣ темурӣ аз андозҳои иловагии беохир хонаҳароб шуда буд, дар сарчашмаҳо хотиррасон гардидааст. Масалан, ҳангоми Хуросонро забт кардани султон Ҳусайн, амалдорони нави ӯ ба сари аҳолии андозҳои иловагӣ бор карданд ва халқи Хирот ба ин амали онҳо эътирози ниҳоят сахт баён намуд. Султон Ҳусайн маҷбур шуд, ки ҳам андозҳоро бекор наояд ва ҳам он амалдорони худсарро аз вазифа дур созад. Ҳодисаҳои дар натиҷаи эътирози мардум бекор шудани андозҳо ба муҳлатҳои гуногун боз ҷандин маротиба ба вуқӯ пайвастанд. Темурӣ барои барқарор намудани қудрати пардохти молиёт ба аҳолии гузаштҳои муваққатӣ карда, дар ин роҳ бо худсарии маъмурон низ мубориза мебуданд. Дар сарчашмаҳо на фақат ҳодисаҳои аз мансаб дур кардан, балки ҳатто қатл намудани ин қабил маъмурони худсар низ зикр ёфтааст.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо яке аз аломатҳои ғайримустақими мавҷудияти ҷамоатҳо тақсимнашавандагии заминӣ деҳот мебошад. Ҳангоми харидуфуруш ва ё ба вақф бахшидан китъаҳои ҷудогонаро аз минтақаи умумии замин ҷудо намекарданд.

Сарчашма:

Абдураззоқи Самарқандӣ дар бораи бекор кардани як навъи андоз – тамға маълумоти зерин медиҳад: «Тамғаи Самарқанд ва Бухоро, ки маблағи сангин буд, мутлақан барандохтанд ва аҳкоми ҷаҳонӣ мутеъ дар ин боб мукаммал сохтанд ва ҳазрати салтанат ваъда фармуд, ки дар тамоми мамолики маҳруса (худуди ҳифзшавандаи мамлакат) тамға ва ҷамиъи муноҳиро (маънӣ кардашударо) барандозанд... Пеш аз идрок ҷизе бар раъият ҳавола надорад ва агар ба зарурат воқеъ шавад зиёдат аз ду донг (шашяки ҳар ҷиз) асли мол наситонанд ва се қист (ҳисса) молро мутолиба (талаб) кунанд. Яке дар саратон ва дигаре дар сунбулаву мизон ва татимаро дар қавс ба вачҳ нӣҳанд ва ихроҷот (хароҷот) то он замон, ки машруҳ (рӯйхат) ба арз нарасонанд ва дар он боб ҳукми ҳумоюн дуруст нашуд, ҳарч наяндошанд ва агар хилофи он воқеъ шавад, девониён (кормандони девон) мустаҳаки (лоиқ) қатл бошанд».

Абдураззоқи Самарқандӣ. Матлаъуссаъдайн. Ҷилди 2, Лоҳур, 1949, саҳ. 1333-1335.

Маълумоти вақфномаи соли 1470 дар бораи аз қарияи ба вақф додангудаи Доиҷ чудо тақсим нагардидани як қисми заминҳо: «...Мустасно аст аз ин қария вақфи як қитъа замини обхӯр ва қобили зироат ва як боғи маъмур (обод) ва заминҳои дигар қобили зироат. Ва ин ҳама пайваста аст ба ҳамдигар ва дар мулки ҳазрат воқифи мазкур аст ва маҳдуд аст бар ин вачҳ, ки ҳадди шарқии ин маҷмӯъ мепайвандад ба саканиёти деҳбошон ва баъзе ба қули Қалъа... Ва низ мустасно аст аз ин қарияи Доиҷ вақфи заминҳои Сулаймоншоҳӣ, ки мамлука аст ва машхур аст ба худуди муайяна. Ва низ мустасно аст аз вай як қитъа замини... муштамила бар саканиёт ва ин маҳдуд аст бар ин вачҳ, ки шарқи он ва шимоли он мепайвандад бар заминҳои обхӯр ва қобили зироат, ки аз ҷумлаи вақф аст».

Вақфномаи Хоҷа Аҳрор аз 25 январи соли 1470 дар бораи ба вақф додани қарияи Доиҷ... ба фоидаи масҷид ва мадрасае, ки дар кӯчаи Дарби Сӯзангарони шаҳри Самарқанд воқеъ буд. Чехович О.Д. Из источников по истории Самарканда XV в.// Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965, саҳ. 332-333.

Савол ва супоришҳо:

1) Вазъи кишоварзӣ дар ин давра дар кадом ҳолат буд? 2) Дар соҳаи обёрӣ чӣ гуна тадбирҳо меандешиданд? 3) Дар бораи суюрғол маълумот дода, шаклҳои онро номбар кунед. 4) Навъи

заминдории тархонӣ чӣ маънӣ дорад? 5) Замини ушрӣ ба кӣ тааллуқ дошт? 6) Амволи вақфро шарҳ диҳед. 7) Дар бораи заминҳои милкӣ ва заминҳои милки хурри ҳолис маълумот диҳед. 8) Хироч бо кадом шаклҳо ситонида мешуд? 9) Намудҳои андозро номбар кунед. 10) Чаро аҳоли ба муқобили ҳокимият эътироз баён менамуд? 11)

§ 9. ВАЗЪИ МУНОСИБАТҲОИ МОЛИҶО ПУЛӢ

Ислоҳоти пулии Улуғбек дар соли 1428. Таҳқиқи мадрақҳои сиккашиносӣ нишон медиҳад, ки дар асри XV муносибатҳои молиҷо пулӣ тараққӣ намуда буд. Дар ин давра ҳаҷми умумии истеҳсоли молҳои сермасраф афзун гардида, табақаҳои васеи ҷамъияти шаҳр ва қисман аҳолии деҳот ба муносибатҳои молиҷо пулӣ робита доштанд. Тичорати пулӣ дар доираи истеъмоли умум ба василаи сиккаҳои мисӣ ба вуқӯъ мепайваست.

Улуғбек соли 1428 ислоҳоти пулӣ ҷорӣ кард. Мақсади асосии ин ислоҳот аз он иборат буд, ки барои савдои чаканаи молҳои сермасраф шароити мусоид фароҳам оварда шавад. Сокинони шаҳр ва аҳолии деҳот ба ин беш аз ҳама манфиатдор буданд.

Сиккаи Темуриланг
ва Сиёриғитмиш

Сиккаи Темуриланг
ва Маҳмуд

Сиккаи Шохрух

Мазмун ва моҳияти ин ислоҳот чунин буд: дар соли 1428 ҳамаи сиккаҳои мисии пастқурби пешина аз эътибор соқит шуданд. Дорандагони сиккаҳои мисии пастқурб метавонистанд онро дар давоми як муддати муайян ба сиккаҳои нави нисбатан баландқурб иваз намоянд. Сиккаҳои нав аз соли 1428 сар карда, якбора дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Шохрухия, Андичон, Қарши ва Тирмиз зарб мешуданд. Пас аз ба анҷом расонидани ивази ин сиккаҳо зарби сиккаҳои мисӣ фақат дар Бухоро иҷро мегардид. Ҳамаи зарбхонаи шаҳрҳои дигар баста шуданд. Бо пулҳои Бухоро дар тамоми ғушаву канори Мовароуннахру Хуросон мол харидан мумкин буд.

Ислоҳоти пулии Хусравшоҳ. Баъдтар дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавлатии сиккаҳои мисӣ тамоман nobасомон гардид. Соҳибони мулкҳо бо мақсади ҳар чӣ бештар фоида гирифтани, ба зарби сиккаҳои худ шурӯъ намуданд. Дар натиҷа дар мамлакат бӯҳрони гардиши пул сар зад. Дар чунин вазъият ҳокими Ҳисор Хусравшоҳ соли 1501 ислоҳоти пулӣ гузаронид. Дар асоси ин ислоҳот вилояти Ҳисор ба ҷои сиккаҳои гуногун ва безъиборшуда сиккаҳои якхела дарёфт намуд. Зарбхонаи шаҳрҳои хурд баста гардид. Акнун сиккаҳои мисӣ фақат дар Ҳисор, Тирмиз ва Қундуз бароварда мешуд. Он вақтҳо сиккаи мисиро диноҳ мегуфтанд. Маҳсули зарбхонаи ин се шаҳр дар тамоми мулк як ҳел гардиш мекард. Барои осонтар намудани амалиёти тиҷоратӣ сиккаҳоро ба се арзиш - якдинора, дудинора ва тангаи майда зарб мезаданд.

Инкишофи тиҷорати дохилӣ ва байналмилалӣ. Дар нимаи дуҷуми асри XIV ва асри XV бо сабаби тараққӣ намудани касбу ҳунари вазъи тиҷорати дохилӣ беҳтар гардид. Ҳукуматдорон ҳам ба ин масъала тавачҷӯх намуда, барои инкишоф ва васеъ намудани ин соҳа дар бисёр шаҳрҳо бозорҳои болояш пӯшида сохтанд. Чунин бозорҳо, ки ғушаю канори он шаҳрҳо зинат медоданд, бештар дар шаҳрҳои Самарқанду Ҳирот қомат афрохтанд. Косибону ҳунаромандон молу ашёи худро дар бозорҳои шаҳрҳои Мовароуннахру Хуросон ба аҳоли пешкаш менамуданд.

Барои боз ҳам беҳтар гардидани вазъи тиҷорат зарби сиккаҳои мисӣ ва иштироки бештари сокинони шаҳру деҳот дар муносибатҳои молияи пулӣ нақши калон бозид.

Дар ин давра тиҷорати байналмилалӣ низ ривочу раванг ёфт. Барои инкишоф ва васеъии робитаҳои тиҷоратӣ бо кишварҳои гуногун тадбирҳои зиёд андешида мешуд. Темурланг ба

подшоҳони Фаронса ва Англия нома навишта, онҳоро даъват намуда буд, ки тоҷиронро пуштибонӣ карда, намояндагони тиҷоратии худро ба Мовароуннаҳру Хуросон фиристонанд. Мавқеи Самарқанд дар инкишофи ин соҳа баланд гардида буд, зеро роҳи асосии тиҷоратии байналмилалӣ аз Хитой ба мамлакатҳои воқеъ дар самти баҳри Миёназамин, Ҳиндустон ва ҷануб аз ин ҷо мегузашт.

Дар вақти ҳукмронии Шохрух муносибатҳои тиҷоратӣ бо давлатҳои гуногун равнақи бештар ёфтанд. Дар номаҳои расмие, ки ҳамроҳи сафирон ба ин мамлакатҳо фиристода мешуданд, ба масъалаи беҳтар гардидаи вазъи тиҷоратӣ таъкид мегардид.

Муносибатҳои тиҷоратии Темуриён бо Москва низ барқарор буд, ки намунаи он соли 1464 аз ҷониби Ивани III фиристодани сафират аз Москва ба Ҳирот ба ҳисоб меравад.

Дар бозорҳои Мовароуннаҳру Хуросон молҳои гуногуни хориҷӣ ба савдо бароварда мешуд. Дар навбати худ бисёр молҳои маҳаллӣ ба хориҷа содир мегардид. Инкишофи тиҷорати байналмилалӣ нишонаи тараққиёти баъзе намудҳои касбу ҳунар буд ва он барои ривоҷи тиҷорати дохилӣ низ таъсири мусбат мерасонид.

Сарчашма:

Дар бораи ба гардиши сиккаҳои давраи темурӣ дар китоби «Таърихи Эрон» ҷунин маълумот омадааст: «Ҳатто дар давраи темурӣ ҳам сиккаҳои мухталифи роиҷ (серталаб) дар ҷараён буд. Шавоҳиде дар бораи вучуди сиккаҳои зер аз соли 1440 дар даст аст: дар Мовароуннаҳр динори канакии нуқра бо вазни 8 грамм, дар ғарби Эрон беш аз се навъ динори роиҷ мавҷуд буд, ки робитаи онҳо бо динори қапакӣ шинохта шудааст, яъне динори Бағдод ва ё Шероз, динори ироқӣ ва динори Табреш. Ба зоҳир динори ироқиро мустақиман метавон аз динори роиҷи мутақаддими Табреш пайгирӣ кард ва ҳол он ки динори табрезии қарни понздаҳум барои нахустин бор дар замони Темуриён зоҳир шуд. Дар он замон робита байни ин ҷаҳор навъ динори нуқра роиҷ ба қарори зер буд: як динори қапакӣ муодил бо се динори бағдодӣ (ё шерозӣ), шаш динори ироқӣ ва нӯҳ динори табрезӣ буд».

Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Тарҷумаи Яъқуб Ожанд, Техрон, 1378, сах. 273.

Дар китоби «Таърихи Эрон» доир ба вазъи тичорат дар шаҳрҳои Султония ва Самарқанд ахбори зерин оварда шудааст: «Султония шаҳри пурҷамоате аст, вале аз ҳайси бузургӣ ба пояи Табрэз намерасад. Аммо Султония муҳимтарин маркази мубодилаи коло барои туччор ва колои онҳост. Ба ҳусус дар моҳҳои июн, июл ва август корвонҳои бузурге аз муштариён бо молуттиҷора ба ин шаҳр мерасанд. Ин шаҳр дар моҳҳои ёдшуда пурҷанҷол ва шулуғ аст ва маболиғи хангуфте (зиёде) вориди ҳазона мекунад. Бинобар ин ҳарсола ғуруҳи азиме аз бозаргонони Ҳинд меоянд ва ҳамагуна адвия (дору) меоваранд. Бехтарин анвои адвияро, ки дар бозорҳои Сурия барои фуруш арза мешавад, ба ин шаҳр меоваранд. Ин адвия иборатанд аз: меҳак ва ҷавзи ҳиндӣ ва газонгабин ва пусти ҷавз ва гайра. Ин адвия ҳаргиз ба бозори Искандария намерасад, то битавон аз маҳозини он ҷо харид... Ҳар гуна абрешим аз Гелон..., ки дар он колоҳо ва маҳсулоти бисёре сохта ва таҳия мешавад, ба ин шаҳр ҳамл мегардад. Абрешими Гелон аз Султония ба Димишк ва низ дигар манотиқи Сурия ва Туркия ва Кифо (дар Карима) содир мешавад.

...Самарқанд бозори бузурге барои тавлиди колоҳо буд, чаро ки Темурланг пешаваронро (хунармандонро) аз ҳар синф маҷбур ба иқомат дар он сохта буд. Дар ин шаҳр бозаргонони мутааддиде аз туркон, аъроб, мароқашӣ аз анвои тираҳо, масеҳиёни чун Юнон ва арманиён, католикҳо ва настуриҳо дар канори ҳиндуён тичорат мекарданд, чаро бозорҳои Самарқанд мамлӯ аз колоҳое буд, ки аз сарзаминҳои дурдасту бегона назири Русия, Тотористон, Чин ва Ҳинд вориди он ҷо мешуд.

Ин колоҳо шӯмили чарм, катон, парниён, аҳҷори карима, равған, гиёҳони тиббӣ, адвия.... буд, ки харидорон бо таъкиди фаровон бар кайфияти болои маҳсулоти чинӣ буд, ки пешаваронаш ҳам монанди пешаварони хитой аз тарафи муҳимот ва устодӣ дар ҷаҳон шинохта шуда буданд, толиби хариди онҳо буданд. Клавихо аз корвоне бо 800 шутур сӯхбат медорад, ки аз Чин коло ва молуттиҷора ба Самарқанд меовардааст.... Яке аз муҳимтарин далоили арзиш ва аҳамияти тичорӣ ва бозаргонии Самарқанд ва Султония дар ин буд, ки ин ду шаҳр иқоматгоҳ ва урдугоҳи низомии Темурланг ва ҳокими ғарби Эрон – шохзода Мироншох буд».

Таърихи Эрон. Давраи Теуриён. Тарҷуман Яъқуб Ожанд, Теҳрон, 1378, сах. 196-197.

Санаҳои муҳим:

1428 – ислоҳоти пулии Улуғбек.

1464 – ба Ҳирот омадани сафорати русҳо.

1501 – ислоҳоти пулии Хусравшоҳ.

Савол ва супоришҳо:

- 1) Барои чӣ Улуғбек дар соли 1428 ислоҳоти пули гузаронд?
- 2) Дар бораи ислоҳоти пулии Хусравшоҳ нақл намоед.
- 3) Вазъи тичоратӣ дохилӣ ва хориҷии давлати Темуриёро шарҳу эзоҳ диҳед.

§ 10. ШАҲР ВА ШАҲРДОРӢ

Авзои шаҳрҳо дар асри XV. Дар ин давра нисбатан фаъолшавии табақаҳои миёна ва поёнии шаҳр ба мушохида мерасад. Коргоҳҳои умумии қосибон дар шаҳрҳо устувор гардида, қосибону ҳунармандон дар ҷашнҳои, ки аз тарафи ҳукуматдорон барпо мешуданд, иштирок намуда, маҳсули меҳнати худро арза мебошанд. Нақши табақаи миёнаи аҳолии шаҳр – қосибон, ҳунармандон, тоҷирон, амалдорон ва рӯҳониёни миёнаҳол дар ҳаёти фарҳангии шаҳрҳо меафзояд. Шумораи зиёди шоирону мутафаккирони пешқадам аз байни ҳамин табақаи аҳоли баромада буданд. Онҳо истеъмолкунанда ва офарандаи сарватҳои маданий ба шумор мерафтанд. Шоирон, навозандагон ва базлагӯён акнун на фақат дар боргоҳи азёну ашроф ҷамъ меоманд, балки дар дӯконҳои китобфурушӣ, дар коргоҳи қосибон ва дар майдону бозорҳо низ баҳсу мунозираҳои адабӣ, маҷлиси шеърҳои ва мушоираҳо барпо мекарданд. Ин гуна маҳфилҳои адабӣ ва ҳунари дар Ҳирот, Самарқанд ва Бисёр шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳру Хуросон мавҷуд буданд.

Аз тарафи дигар, шаҳр дар ин давра ба ҳамон ҳолати феодалии худ боқӣ монда, истисмори аҳли меҳнат беш аз пеш давом мекард. Навъҳои моликияти замин, ки дар деҳот вучуд доштанд, дар шаҳр низ дучор мегардиданд. Қисми асосии замин дар ихтиёри давлат ва феодалони ашрофию динӣ буд ва фақат як қисми ночизи он ба истеҳсолкунандаи бевосита тааллуқ дошту ҳалос. Агар дӯкон, коргоҳ ё манзили истеҳсолкунандаи бевосита дар замини давлат, вақф ва ё милки феодал воқеъ гардида бошад, ӯ

хатман дар ягон шакле ҳаққи иҷораи заминро мепардохт. Аз ин рӯ, байни сокини шаҳр ва деҳқон тавафуте вучуд надошт.

Замин ва бисёр муассисаҳои тичоратӣ ба феодалон тааллуқ доштанд. Косибон ва дукондорони камбизоат на фақат замин, балки коргоҳ, дукон ва манзилро ҳам ба иҷора мегирифтанд, ки ин боиси боз ҳам бештар ба феодал тобеъ шудани онҳо мегардид.

Як хусусияти асосии шаҳрдорӣ боз аз он иборат буд, ки баъзе намудҳои андози аз аҳолии деҳот меситонидаро аз аҳолии шаҳр низ мегирифтанд. Баробари ин аҳолии шаҳр ба корҳои маҷбурӣ низ ҷалб карда мешуд.

Дар шаҳрҳои Мовароуннахру Хуросон худидоракунии ҳақиқӣ вучуд надошт. Идораи шаҳр ба ӯҳдаи шахси аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилоят таъйингашта гузошта мешуд. Шаҳрҳо доимо воситаи инъому идодҳои ҳокимон ба шумор мерафтанд.

Дар ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии шаҳрҳо баъзе муҳолифатҳо ба ҷанм мерасиданд. Дар шаҳрҳо тараққиёт ба мушоҳида расида, дар соҳаи касбу ҳунар ҳосилнокӣ афзоиш меёфт, аксари аҳоли ба муносибатҳои молиқӣ пулӣ ҷалб шуда, дар соҳаи фарҳанг падидаҳои нав ба зӯҳур меомаданд. Баробари ин баъзе омилҳои низ вучуд доштанд, ки тараққиёти шаҳрро ҳалалдор мекарданд. Аз ҷумла, аҳолии меҳнаткаши шаҳр ба истисмори бераҳмона дучор гардида, аксари моликияти заминҳо ва биноҳои тичоративу пешаварӣ ба ихтиёри як феодали ашрофӣ ё динӣ тааллуқ доштанд ва дар шаҳрҳо аслан шаклҳои феодалии идоракунии амал мекарданд.

Вазъи касбу ҳунар. Дар ин давра ба касбу ҳунар диққати махсус дода, барои инкишофи он тадбирҳои зиёд анҷом меёфт. Темурланг ва дигар намояндагони хонадони темурӣ бисёр ҳунармандону косибони бомаҳоратро аз ғушаю канори дунё чун асир ба шаҳрҳои Самарқанд, Шаҳрисабз ва Ҳирот оварда, аз касбу ҳунари онҳо хеле босамар истифода мебарданд. Бо мурури замон иттиҳодияи муассисаҳои ҳунармандӣ арзи вучуд мекард ва қудрати истеҳсолии онҳо нирӯманд мегашт. Ҳунармандони ҳамкасб дар як маҳал зиндагӣ намуда, ҷамъияти косибони бозор ва ё макони тичорати муайяни худро ташкил мекарданд. Косибону ҳунармандон дар ҳаёти шаҳр нақши бениҳоят муҳим мебозиданд.

Вазъи кор ва зиндагии ҳамаи косибону ҳунармандон яқсон набуд. Ба ҷуз косибони озод ғуруҳе ҳам вучуд дошт, ки ҳаёти сангину ногуворро аз сар мегузарониданд. Он косибону

хунармандоне, ки Темуруланг аз кишварҳои дигар ба шаҳрҳои Самарқанду Шаҳрисабз ба зӯр оварда буд, дар вазъияти ғуломӣ умр ба сар бурда, мавриди истисмори бераҳмона қарор мегирифтанд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ дар Самарқанд қариб 1000 хунарманди асир маҷбурӣ кор карда, маҳсулоти гуногун истеҳсол мекарданд.

Боз ғуруҳи косибоне буданд, ки дар коргоҳи умумӣ чамъ омада, тахти роҳбарии халифа фаъолият менамуданд. Халифа аз тарафи ҳукумат таъйин мешуд ва ба сифати кор назорат мекард. Маҳсулоти ин коргоҳ на ба бозор, балки бевосита ба идораи давлат мерафт.

Косибону хунармандон аз додани андозҳо озод набуданд. Баъзан онҳо ба корҳои маҷбурӣ низ сафарбар гардида, илова бар он аз онҳо андозҳои бевоситаи касбу хунар ситонида мешуд. Умуман, аҳли хунар аз зулму ситами мансабдорону ҳокимон азобу шиканҷаи зиёд мекашид.

Сарчашма:

Клавихо дар бораи тичорати шаҳри Табрёз чунин маълумот медиҳад: «Дар қорвонсароҳо дӯконҳо ва дафтарҳо сохта шудаанд, ки аз онҳо истифодаҳои гуногун мебаранд. Чун аз ин қорвонсароҳо хориҷ шавем, ба хиёбонҳо ва бозорҳои мерасем, ки дар онҳо ҳамагуна коло (матой) фурухта мешавад. Дар бозор порчаҳои абрешиму пунба (пахта) ва тофтаю абрешими хом ва ҷавохироту ҳама гуна зуруф метавон ёфт. Дар воқеъ ғуруҳи касири (зиёди) бозаргонон ва мақодири бисёри коло дар ин шаҳр вучуд дорад. Бинобар ин, масалан дар баъзе аз қорвонсароҳо, ки дар онҳо васоил ва лавозими ороиш ва атриёти занон фурухта мешавад, занон ба дӯконҳо ва ҳуҷраҳои онон меоянд, то аз онҳо бихаранд. Зеро ин занон атру равгани бисёр ба кор мебаранд. Ҷомаи занон дар хиёбон иборат аст аз порчаи сафеде, ки саропо онҳоро мепӯшонад ва ниқобе аз мӯи асп, ки бар чехра меафкананд, то ҳеҷ кас онро нашносад».

Сафарномаи Клавихо. Тарҷимаи Масъуди Раҷабниё, Техрон, 1366 х., сах. 162.

Савол ва супоришҳо:

1) Вазъи шаҳр ва шаҳрдорӣ дар ин давр чӣ гуна буд? 2) Дар бораи вазъи касбу хунар ва аҳволи косибону хунармандон маълумот диҳед.

МАВЗЎИ V. ШИДДАТ ЁФТАНИ ЗИДДИЯТ БАЙНИ НАМОЯНДАГОНИ ХОНАДОНИ ТЕМУРӢ ВА ЗАВОЛИ ДАВЛАТДОРИИ ОНҲО

§ 11. МУБОРИЗАИ НАМОЯНДАГОНИ ХОНАДОНИ ТЕМУРӢ БАРОИ ТАХТИ САМАРҚАНД

Оғоз шудани мубориза байни намояндагони хонадони темурӣ барои ба тахт нишастан дар Самарқанд баъди марги Темурланг. Темурланг 4 писар ва 32 набераи писарӣ ва 17 духтару набераи духтарӣ дошт. Писарони Темурланг – Ҷаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ ва Шоҳруҳ буданд. Ӯ дар охири ҳаёти худ қаламрави давлаташро ба фарзандону наберагонаш тақсим карда, пояи салтанаташро амалан заиф намуд. Ӯ писари қалонии худ Ҷаҳонгирро вориси тахт эълон намуд, вале ханӯз хангоми дар қайди ҳаёт будани падар Ҷаҳонгир вафот кард. Писари дигараш Умаршайх бошад, дар наздикии Бағдод хангоми зинда будани Темурланг кушта шуд. Мироншоҳ дучори парешонии мағз ғашта, пас аз марги падараш боз чор соли дигар зинда буд, то саранҷом дар соли 1409 дар ҷанг бо сипохи Қарақуйюнулу дар худуди Озарбойҷон ба дасти Қароюсуфи туркман ба қатл расид.

Темурланг писари Ҷаҳонгир – Пирмуҳаммадро валиаҳди худ таъйин карда, қаблан уро соҳиби тахти худ эълон намуд. Ҳамаи амирон савганд ёд намуданд, ки аз он васият сарпечӣ намекуянд. Пирмуҳаммад он замон ҳокими Қандаҳор буд. Ӯ ба айшу нӯш ва бодахӯрӣ машғул шуда, идораи ҳукуматро ба души яке аз амиронаш Пиралии Тоз гузошта буд. Хангоме ки Темурланг аз олам даргузашт, фарзандону набераҳояш дарҳол васияти уро фаромуш карданд. Барои ба тахту тоҷ соҳиб шудан дар байни онҳо муборизаҳои хунии сулолаӣ оғоз гардид. Ҳар яке худро мустақил эълон намуда, аз номаш танга сикка мезад.

Ҳокимияти Самарқандро гирифтани писари Мироншоҳ – Ҳалил султон. Яке аз набераҳои Темурланг – Ҳалил султон – писари Мироншоҳ, ки ҳокими Тошканд буд, 18 март соли 1405 бо лашкари зиёде пештар аз Пирмуҳаммад ба Самарқанд ҳозир шуда, тахтро соҳибӣ кард. Дар Самарқанд ба номи ӯ хутба хонда, танга сикка заданд. Даре нагузашта Ҳалил султон Бухороро низ забт намуд ва амволи зиёдеро ба даст овард.

Ҳокими Хуросон Шохрух бо мақсади ба Самарқанд соҳиб шудан моҳи ноябри соли 1406 ба Улуғбек амр дод, ки лашкарашро дар соҳили чапи дарёи Аму ҷойгир намояд. Мувофиқи нақшаи Шохрух ин лашкар бояд ба тарафи рости соҳил убур намуда, бо лашкари Пирмуҳаммад мепайваст. Халил султон аз ин кор огоҳ шуда, пеш аз он ки амалиёти зидди ӯ шуруъ шавад, ба лашкари Улуғбек зарба зад. Бо пешниҳоди Улуғбек миёни онҳо сулҳ имзо шуд ва Халил султон ба Самарқанд баргашт. Сабаби асосии муборизаро идома надодани Улуғбек ва имзои сулҳ аз он иборат буд, ки лашкари онҳо ба таҳҷой бо Халил султон муқобилият нишон дода наметавонистанд. Илова бар ин Шохрух бо лашкари асосӣ аз ҷойи воқеа хеле дур қарор дошт ва Пирмуҳаммад бошад, ҳанӯз дар Балх буд. Халил султон низ ба имзои сулҳ зарурат дошт, зеро лашкари амир Ҳудодод Ҳусайнӣ, ки мугулҳоро ба тарафи худ ҷалб намуда буд, аз тарафи шимол ба ӯ таҳдид мекард.

Ба қатл расидани соҳиби тахти Самарқанд — Пирмуҳаммад. Баъди ба Самарқанд баргаштани Халил султон яке аз сарлашкарони Шохрух — Шохмалик ба Балх омада, ба Пирмуҳаммад ҳамроҳ шуд. Улуғбек низ ба онҳо пайваст ва ҳар се якҷоя шартномаи сулҳро, ки бо Халил султон баста буданд, поймол карда, ба сӯи Самарқанд лашкар кашиданд. Халил султон ба муқобили онҳо лашкари зиёдро равона намуда, дар назди Насаф (Қарши) онҳоро шикаст дод. Ҳамин тариқ, ба Пирмуҳаммад муяссар нагардид, ки васияти Темурлангро иҷро намояд ва соҳиби тахт дар Самарқанд гардад. Ӯ ноумед ба Балх баргашт.

Яке аз амирони Пирмуҳаммад бо номи Пиралии Тоз, ки дар Балх вазиғаи вазириро ба ӯҳда дошт, бар зидди Пирмуҳаммад исён карда, 13 феввали соли 1407 уро ба қатл расонд. Бо ҳамин он касе, ки мувофиқи васияти Темурланг бояд ба тахт менишаст, аз байн рафт.

Забти Самарқанд аз тарафи хони Қошғар ва барканории Халил султон аз тахти Самарқанд. Халил султон дар Самарқанд ба айшу ишрат дода шуда, идора кардани мамлакатро дар қанор гузошт ва қариб тамоми дорони хазинаҳои Темурлангро ба боди фано дод. Занҳои ҳарамсарои Темурлангро маҷбуран ба издивоҷи маъмурони худ кашид. Дар байни амирон ва пешвоёни дин нисбат ба усули давлатдорӣ ва рафтори ӯ норозигӣ ба амал омад. Халил султон дар миёни дигар ҳокимони темурӣ безътибор шуда, қудрати давлатдорӣ ӯ заиф гардид. Парокандагӣ ва заифии мамлакатро эҳсос карда, амирони дигари темурӣ қарор доданд, ки Халил

султонро аз сари қудрат дур кунанд. Бо ин мақсад амири Қопғар Худодод Ҳусайнӣ ва шайх Нуриддин исён бардоштанд. Амир Худодод қушуни муғул ва қалмиқро муттаҳид намуда, ба суи Самарқанд лашкар кашид. Ў 13 апрели соли 1409 дар маҳалли Шероз Халил султонро шикаст дода, уро асир гирифт ва Самарқандро забт намуд.

Лашкаркашии Шохрух ба Самарқанд. Писари хурдии Темурланг – Шохрух хабари барканории Халил султонро аз ҳукумати Самарқанд шунида, аз Ҳирот ба суи Мовароуннаҳр лашкар кашид. Ў 4 май соли 1409 ворида Самарқанд ғашта, Худододро ба қатл расонд ва Халил султонро аз асирий озод намуд. Баъд аз он Халил султон аз ҳукуқи ворисии салтанат маҳрум шуда, ҳокими Рай таъйин гардид. Шохрух бо мақсади аз туркманҳо озод намудани Ироқу Озарбойҷон уро бо 10 ҳазор лашкар мусаллаҳ намуда, 14 майи соли 1410 ба он тараф равон намуд. Халил султон 4 ноябри соли 1411 дар Рай аз олам гузашт.

Ба тахти Самарқанд нишастани писари Шохрух – Улуғбек. Ҳамроҳ шудани Мовароуннаҳр тахти фармонравоии Улуғбек ба Хуросон. Писари Шохрух – Муҳаммад Тарағой, ки маъруф ба Улуғбек буд, дар Самарқанд на чун ҳокими мустақил, балки чун вориси Шохрух ва тобеъи ҳукумати Хуросон ба тахт нишаст. Аммо идораи ҳокимияти олий аз тарафи Шохрух анҷом меёфт, зеро ки Мовароуннаҳр тобеи Хуросон буд. Дар ин замон яке аз сипаҳсолорони темурӣ, ҳокими Туркистон, бо лашкари зиёд ба Самарқанд ҳуҷум намуд ва Улуғбек аз Самарқанд фирор кард. Шохрух аз ин воқеа огоҳ шуда, бо лашкари зиёд ба суи Самарқанд ҳаракат намуд. Дар мухорибаи Самарқанд сипаҳсолори исёнгар мағлуб гардид ва дар Мовароуннаҳр ҳокимияти Шохрух комилан барқарор шуд.

Улуғбек то замони марги Шохрух сикка ба номи ӯ мезад, вале фармонҳои Улуғбек ба номи яке аз хонҳои чингизӣ, ки худӣ вай мансуб карда буд, содир мешуд. Барои ҳалли масъалаҳои муҳими давлатӣ Улуғбек доимо бо падараш маслиҳат мекард ва аз натиҷаи қорхояш ба ӯ гузориш меод. Ў соле чанд маротиба барои сачда ба Ҳирот ба назди падараш мерафт ва ҳаргиз барои ширкат кардан дар қорҳои империя даъват намегашт. Ҳангоми лашкаркашиҳои падараш ба ӯ ёрӣ мерасонд ва сарбоз мефиристод. Улуғбек дар иҷрои қорҳои худ соҳибхитёр буд, вале ҳаракат менамуд, ки ягон қори ӯ сабаби бадғумонии падараш нагардад.

Ба ду қисм ҷудо шудани давлати Темуриҳо дар Мовароуннахру Хуросон. Дар давраи салтанати Шохрух (1405-1447) давлати Темуриҳо гарчанде як қисми қаламрави худро аз даст дода бошад ҳам, то андозае иқтидори пешини худро нигоҳ медошт ва дар лаҳзаҳои зарурӣ метавонист бар зидди душмани худ мубориза кунад. Шохрух ҳокими давлати ягонаи Темуриҳо ба шумор мерафт, вале ин кишвар ба ду қисм тақсим шуда буд: яке бо роҳбарии Шохрух дар Хуросон (марказаш шаҳри Ҳирот), дигаре бо роҳбарии Улуғбек дар Мовароуннаҳр (марказаш Самарқанд). Хамин тариқ, Шохрух амалан ҳукумати Темуриҳоро дар саросари Эрон дубора барқарор намуда, қаламрави собиқи падарашро соҳиб гашт ва дар байни аҳли ин хонадон шахси аввал гардид.

Сарчашма:

Шарафиддин Алии Яздӣ дар бораи аз тарафи Халил султон ба боди фано додани дороии хазинаҳои Темуриланг чунин маълумот медиҳад: «Чун салтанати Самарқанд бар амирзода Халил султон қарор гирифт, дари хазоину кунуз (хазина) баркушод ва умарову арқони давлат ва лашкариёнро... инъомот фармудан оғоз ниҳод ва дар он амр шароити эътидолу иқтисод маръӣ надошт, чунончи нуқудро ба тариқи ғалла, ки аз хирмангоҳ нақл кунад ба тарозуву қайл бахш мешуд ва ба харвор мебурданд... Муддати сию шаш сол хироҷу моли рубъи маскун (чоряки аҳолинишини руи замин)...(ки Темуриланг гирд оварда буд) ба андак замоне ба ҳеҷ баромад ва ба арзи ҷаҳор сол аз маҷмуъи он хазоину амвол ва шавқату ҷалол асаре боқӣ намонд».

Шарафиддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Таҳия ва танзими аз Исомуддин Урунбоев. –Тошканд, 1972, сах. 995-997.

Маълумоти Ибни Арабшоҳ дар бораи ба Халил султон нома навиштани Пирмуҳаммад ва ҷавоби Халил султон ба ӯ: «Пирмуҳаммад писари амуи (амаки) Халил султон, ки пас аз марги бародараш Муҳаммад султон аз ҷониби Темуриланг ба вилояти аҳд баргузида шуда буд, аз Қандаҳор бо сипоҳи бисёр ба оҳанги Самарқанд берун ҷағдофт ва номае ба Халил султон ва вазирон ва амирони вай нигошт, ки худ валиаҳд ва ҷонишини ҷаддаи Темуриланг аст. Тахти салтанатро, ки аз он ӯст ҷӣ гуна ба гасб. (бо зӯрию зулм) гирифтаанд ва мулку мамлакагро, ки барои ӯст, аз ҷӣ рӯй ҳоси худ доштаанд? Пас ҳар як аз онон чунон ки шоиста буд, посухи вай гуфтанд, аммо Халил султон ба муораза (ба муқобили

у) бархост ва ҳар хитоберо ба ҷавобе, ки ҳилофи он боз расонид посух дода, чунин гуфт, ки масъалаи истихлоси (раҳони) мулк дар ин замон аз ҷанд ҳол берун натавонад буд. Ё аз тариқи насаб ва ҳешовандӣ ва ё аз роҳи қору кӯшиш. Дар ҳолати аввал он ки аз ману ту сазовортар аст падарам, Мироншоҳ ва амуи ман Шохрух бародари ӯст, ки бояд дар миёни он ду ба ду ним қисмат шавад ва туро бо вучуди ин ду маҷоли сухан намонад ва ман сазовортарам, ки дорой он шавам ва ба ҷониби қор биандешам. Ва роҳро ва масолики он ҳамвор кунам. Он ду низ шояд, ки ба тарки ҷанҷолу қушоқуш гуянд, он чиро, ки аз ин мулки ҳоси худ донанд, ба ман вогузоранд ва худ бад-он ҷӣ дар тасарруф доранд, хурсанд гапта, ба ҳифзи он кӯшанд ё маро дар салтанат аз ҷониби худ ба ҳилофат гузида (интиҳоб карда), озод гузоранд. Дар ҳолати дуввум низ сухани ту дуруст наёяд, ки мулк ҷунон ки пешиниён гуфтаанд ақимест ва пеш аз ману ту дар гуфторҳо ин сухан овардаанд:

Тег гиреду лашкар ороед,
Ки ҷаҳон ҳоси ҷирадастон аст.

Аммо агар гумон бурдӣ, ки ҷадди ту мар туро валиаҳди худ гумошта ва қори салтанат ба ту вогузоштааст, магар на, ки ӯ худ аз тариқи пирузӣ бад-он даст ёфта ва аз роҳи қушоқуш ва пайқораш ба ҷанг овардааст? Ва амру васият ҳар гоҳ дуруст шумурда шавад, ҷадди ту дар даврони зиндагии ҳеш кишвари худро дар миёни фарзандону наводагон қисмат кард... Инак, бар шумост, ки он чиро ман ба даст дорам, баҳраи ман шуморед ва ҳар як бад-он ҷӣ шуморо вогузор ва муқаррар шудааст, ҳушнуд бошед... Ва агар дар ин амр сухан ба дурустӣ гуем, мулк ҷун нахҷир аз он қасест, ки зудтар бад-он даррасад. Ақнун ҳудои асбоб қор фароҳам намуда ва онро бар ман раво доштааст ва ҳар қас бар мубоҳе (ҳалол) зудтар даст ёбад, бад-он сазовортар аст».

Зиндагонии шигифтовари Темур. Таълифи Ибни Арабшоҳ. Техрон, 2536-шоҳаншоҳӣ, сах. 262-263.

Ибни Арабшоҳ дар бораи аз мардум ёри пурсидани Пирмуҳаммад чунин маълумот медиҳад: «Чун Пирмуҳаммад ба Қандаҳор расид ва ба ҷойгоҳи худ мустқар гардид, қорҳои вай ба сомон шуд. Гурдон ва силаҳшӯронаш ба гирди вай фароҳам шуданд ва ситорагони сипоҳ ба перомони моҳи давлаташ ба гардиш даромаданд. Оташи фасодаш боло гирифт ва аҳғари

хашмаш барафрухта шуд. Дилаш дар оташи афсус гудохтан гирифт ва чомаи тоқаташ бар тан бидарид. Вайро ҳамоқати (аблаҳии) бисёр ва лаёқати андак (кам) буд. Пас номаҳо ва маншурҳо (фармонҳо) ба ҷониби сокинони диёри худ чун мурғ ба парвоз дар овард ва душману дӯстро бар Халил султон бишӯронид. Найзадорон ва шамшерзанонро, ки дил аз газанди (осеби) Халил султон озурда доштанд, ба таскини дили маҷрӯҳи худ барангехт. Ҳамагӣ даъвати ӯ пазируфтанд ва нидои вайро ба итоат ҷавоб гуфтанд. Кӯҳҳо ва биёбонҳо дар зерӣ пойи саворон ва пиёдагон ба чунбиш даромад. Он гоҳ пайке (қосиде) бо нома ба султон Халил султон фиристод».

Зиндагонии шигифтовари Темур. Таълифи Ибни Арабшоҳ. Техрон, 2536-шоҳаншоҳӣ, сах. 272.

Санаҳои муҳим:

1405 (18 март) – тахти Самарқандро соҳиб шудани Халил султон

1407 (13 феврал) – ба қатл расидани Пирмуҳаммад

1409 (13 апрел) – забти Самарқанд аз ҷониби амир Худодод

1409 (4 май) – ба қатл расидани амир Худодод

1411 (4 ноябр) вафоти Халил султон дар Рай

Савол ва супоришҳо:

1) Темурланг пас аз фавти Ҷаҳонгир киро валиаҳди худ таъйин намуд? 2) Муборизаи Шохрухро бо Халил султон барои тахти Самарқанд шарҳ диҳед. 3) Чаро Улуғбек аз мубориза бар зидди Халил султон даст кашид? 4) Пирмуҳаммад аз дасти кӣ кушта шуд? 5) Чаро амирони темурӣ қарор доданд, ки Халил султонро аз сари қудрат дур кунанд? 6) Кӣ Халил султонро аз ҳабс озод намуд? 7) Дар бораи ба тахти Самарқанд нишастани Улуғбек нақл кунед. 8) Сарзамини Темуриҳо ба чанд давлати мустақил тақсим шуд?

§ 12. КҶУШИШҲОИ ШОҲРУХ БАРОИ БАРҚАРОРИИ ИМПЕРИЯИ ТЕМУРӢ. МУБОРИЗАИ ФАРЗАНДОНИ ШОҲРУХ БАРОИ ҲОКИМИЯТ

Ҳукмронии Шохрух дар Хуросон ва Улуғбек дар Мовароуннаҳр. Шохрух баъд аз марги Халил султон ва ба дунболи он қатли султон Ҳусайн (набераи духтари Темурланг) ва Пирмуҳаммад сахнаи ҳукуматро барои худ ҳоли дид ва ҷойнишини

Темуранг гардида, аз Ҳирот ба ҳукмронӣ пардохта, ҳокимияти Мовароуннаҳрро ба Улуғбек вогузор кард. Фарғона дар ин замон аслан дар зери итоати Самарқанд буд, вале ҳокими он Мирзо Мирак Аҳмад, писари Умаршайх, сиёсати мустақилро пеш гирифта, ба Улуғбек итоат намекард ва ба муқобили ӯ муборизаи ошкоро мебард. Амири Қошғар Саид Алӣ дар ин мубориза Мирзо Мирак Аҳмадро ёрмандӣ мекард. Бинобар он Улуғбек ба Фарғона лашкар кашида, соли 1414 ин сарзаминро ба мулки худ ҳамроҳ намуд. Баъдтар ӯ Қошғарро ҳам зери тасарруфи худ даровард.

Улуғбек аз нируманд шудани узбакони бодиянишин ва амирони муғул дар ташвиш афтада буд, зеро онҳо ба ӯ итоат намекардагӣ шуданд. Соли 1425 Улуғбек бо лашкари сершумор бар зидди амирони муғул ҳучум намуд. Дар ноҳияи Иссиқкул ва наҳри Или амирони муғулро мағлуб карда, бо ғаниматҳои зиёд ба Самарқанд баргашт.

Пас аз чанде муносибати Улуғбек бо яке аз ашхоси наздиқаи Буроқхон – пешвои узбакони бодиянишин, ки дар соҳили дарёи Сир зиндагӣ мекарданд, бад гардид. Буроқхон меҳост заминҳои дар поёноби дарёи Сир воқеъбударо соҳиби намоёд.

Тобистони соли 1427 Улуғбек бар зидди Буроқхон лашкар кашид, вале дар он муҳориба шикаст хурд. Синоҳиёни Буроқхон мамлакатро талаву тороҷ намуданд ва панҷ ҳазор нафар кучманчиёни узбак ба вилояти Сигноқ кучонида шуданд. Барои наҷот ва ёрии Улуғбек Шохрух бо лашкараш ба ин сарзамин омад ва узбакони бодиянишин ро ба гурез ниҳоданд. Пас аз ин Улуғбек то вафоти падараш дигар ба ҳеҷ чой лашкар накашид.

Аз дасти хонадони темурий хориҷ шудани фармонравон ғарби Эрон. Ба ҳукумати Озарбойҷон, Гурҷистон, Қазвин соҳиб шудани Қароюсуфи туркман. Дар давраи ҳукмронии Шохрух сулолаи туркмани Қароқуйюнлу (Сиёхгӯспандиён) бо Темурийён ҳамеша дар ҷангу ҷидол буданд. Пешвои ин сулола Қароюсуф аз вазъияти дар давлати Темурийён бавучудодада истифода намуда, қисматҳои ғарбии империяро, ки Озарбойҷону Ироқи Арабро дар бар мегирифт, ба зери итоати худ даровард. Баъдтар, қисмати бузурги Гурҷистон, Қазвин ва Табрз низ таҳти тасарруфи Қароюсуфи туркман қарор гирифтанд. Ба Шохрух лозим омад, ки барои барқарор намудани қаламрави аздастрафтаи давлати Темурийён бо авлодони Қароюсуф муборизаҳои шадид намоёд.

Қароюсуф моҳи ноябри соли 1420 вафот кард. Шохрух соли 1429 дар Озарбойҷон бар зидди яке аз писарони Қароюсуф

Қароискандар мубориза бурда, бар у ғолиб омад ва Табрезро ба зери тасарруфи худ даровард. Сипас соли 1431 Қароискандар бори дигар Табрезро ишғол кард. Шохрух дар соли 1434 бори сеюм ба тарафи ғарби Эрон лашкар кашид. Ниҳоят, бо ризояти Шохрух идораи Озарбойҷон ва ҳукумати Табрез ба дасти яке аз намояндагони сулолаи туркманӣ, бародари Қароискандар, Ҷаҳоншоҳ супорида шуд.

Барқароршавии дубораи ҳукумати Темуриҳо дар саросари Эрон ва эҳён империяи темурӣ бо сардории Шохрух. Бо вучуди ин ки империяи Темурланг дар замони ҳукумати Шохрух комилан ҳифз нашуд, аммо давлати ӯ дар муддати қариб 40 сол аз харҷу марче, ки баъди марги Темурланг интизори хатари он мерафт, дар амон монд. Дар замони ҳукмронии Шохрух ғояи идораи давлат бар асоси андешаҳои исломӣ бар усули давлатдорӣ сахронишини афзалият пайдо намуд. Дар дарбори Шохрух дар Ҳирот хонҳои гумоштаи чингизӣ дигар вучуд надоштанд. Дар ҳуҷҷатҳои расмӣ эълон шуда буд, ки ёсон чингизӣ, яъне қарору қонунҳои онҳо беэтибор дониста, тамоми масъалаҳои давлатдорӣ дар асоси шариати исломӣ татбиқ шаванд. Ёсо – маҷмуи қонунҳои муғулиест, ки аз тарафи Чингиз мураттаб шуда, соли 1206 дар маҷлиси умумимуғулӣ, ки онро қурултой меномиданд, қабул гардида, соли 1218 ба он тағйиротҳо дохил карда шуд. Таҳрири ниҳонии он соли 1225 анҷом ёфтааст.

Усули идоракунии хилофат дар замони салтанати Шохрух эҳё гардида буд. Аз пойтахти давлати Шохрух – Ҳирот ба ҳамаи ҳокимони мусулмон аз Ҳиндустон то ба Мисру Осиёи Хурд нома фиристода, талаб карданд, ки онҳо ҳудро ҷойнишини Шохрух шуморида, номи ӯро дар хутбаҳо зикр кунанд ва ба исмаш сикка зананд.

Салтанати тӯлонии Шохрух дар назари аввал тасвири хуберо ба назар чилва медиҳад. Зеро дар баъзе аз ноҳияҳои ин империя пепрафтҳои фарҳангӣ ва ислоҳоти иқтисодӣ сурат гирифт. Аммо эътибори ин беҳбудӣ ва таҳаввулотӣ умедворкунанда ҳама аз онӣ Шохрух набуд. Шохрух дар муқоиса бо саҳттири ва ваҳшониатҳои падараш бо мулоимат рафтор мекард, аммо далелҳои қонёкунанда вучуд надорад, ки баёнгари маҳорат ва чирадастии ӯ дар қорҳои сиёсат ва давлатдорӣ бошад. Зеро дар дарбори Ҳирот шахсиятҳои вучуд доштанд, ки нисбат ба худӣ Шохрух аз нуфузи бештаре дар ҳукумат бархурдор буданд. Ба хусус, ҳамсари Шохрух Ғавҳаршод ҳамроҳ бо фарзандонаш ва

иддае аз маъмурони давлатӣ, ки низоме дар корҳои давлатдорӣ ба вучуд оварда, боиси фароҳам сохтани вазъияти босубот дар империя гардиданд, аз ҷумлаи онҳо ба ҳисоб мераванд. Аммо мақомҳо ва мансабҳои муҳими давлатӣ ҳамоно ба касони белаёқат ва нотавон воғузор мешуд, ки муҳимтарин натиҷаи қорапӯн пур қардани ҷайби ҳудашон буд. Аз ин гуна шахсиятҳо, масалан Ҷалолиддини Фирӯзшоҳро, ки муддати 35 сол фармондеҳи қулли қувваҳои мусаллаҳ, Ғиёсиддин Пиралиро, ки муддати 35 сол мушшии олий ва амир Алайка Кукалтошро, ки вазири молия ба муддати 43 сол буданд, метавон ном бурд. Дар замони салтанати Шохрух пешрафтҳои муҳиме дар ҳаёти фарҳангӣ, ба хусус дар бахши ҳунари наққошӣ, ниғоргарӣ (миниатура), хушнависи, меъморӣ, мусиқӣ, таърихнигорӣ, фикҳ ва калом сурат гирифтанд. Вале бо ин ҳама марғи Шохрух заволи империяи Темуриро, ки қудрати сиёсии ғирӯманде дар Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик буд, фароҳам овард.

Шохрух тадриҷан фарзандони бародарони худро аз ҳокимият дур қарда, қаламрави давлати Темуриро ба фарзандонаш тақсим намуд. Соли 1409 идораи ҳукумати Самарқандро ба писараш - Улугбеки понздаҳсола супорида, ҳудаш ба суи Эрон лашқар қашид. ӯ дар соли 1414 писари худ - Иброҳим султоиро ҳокими Шероз ва соли 1418 писари дигараш - Спирғотмиро ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъйин намуд. Писари дигари ӯ Бойсунқур бошад, дар Ҳирот вазифаи вазириро иҷро мекард.

Соли 1442 Шохрух қаламрави зиёдеро аз мамлақати худ бо шаҳрҳои Султония, Рай, Қазвин ва Ҳамадон ба ихтиёри наберааш султон Муҳаммад, писари Бойсунқур супорид. Ҳангоме ки султон Муҳаммад ба сарзамини муқарраргаштааш расид, наҳост, ки ӯ чун волии тоби Шохрух ба ҳисоб равад. Султон Муҳаммад бо мақсади васеъ намудани қаламрави худ ва инчунин ба даст овардани даромади бештар ҳост, ки шаҳрҳои ғарбии Эрон - Исфохон ва Шерозро забт намояд. Сабаби асосии забти ин шаҳрҳо аз он иборат буд, ки даромади аз қаламрави худ гирифтааш ҳатто барои харҷи қорҳои дарбор қифоят намекард. Илова бар ин дар Эрон овозаи беморӣ ва фавти эҳтимолии Шохрух паҳн гашта буд ва ба ақидаи аксарият имконияти ба сари қудрат омадани султон Муҳаммад нисбат ба дигар намоёндогони ҳонадони темурӣ бештар буд. Соли 1446 Шохрух бар зидди султон Муҳаммад лашқар қашид, ӯро қорумор қард. Бо ин шикаст султон Муҳаммад натавонист барномаи ба қаламрави худ ҳамроҳ қардани шаҳрҳои ғарбии Эронро амалӣ намояд.

Кучидани пойтахти Темуриҳо ба Ҳирот. Шохрух ошкоро алоқамандӣ ва дилбастагӣ ба шаҳри Ҳирот мекард ва аз омадан ба Самарқанд, ки як замон пойтахти давлати Темуриланг буд, худдорӣ менамуд. Шохрух то замони марги худ, ки дар соли 1447 фаро расид, аз шаҳри Ҳирот бар сар то сари империяи Темуриланг ҳукумат ронд.

Соли 1452 Ҳирот дар эри тасарруфи набераи Шохрух – Абулқосим Бобур буд. Абулқосим Бобур баҳори соли 1454 аз Ҳирот ба Мовароуннаҳр лашкар кашид ва Самарқандро муҳосира намуд. Абусаид—яке аз наберагони Мироншоҳ, ки бо Абулқосим Бобур муносибати душманона дошт, бо ёрии Ubaydullohi Аҳрори нақшбандӣ тавонист, ки шаҳро ғайбонамояд. Пас онҳо аҳдномаи сулҳ баста, дарёи Амуро ҳамчун марзи тарафайн эътироф намуданд, ки он то марги Абулқосим Бобур эътибор дошт. Абулқосим Бобур соли 1457 дар Машҳад вафот кард. Дар ин муддат ба ҳеҷ қадоме муяссар нагардид, ки ҳудуди мавҷударо тағйир диҳад.

Баъд аз он вазъият дигаргун шуд. Иброҳим ибни Алоуддавла, фарзанди Ӣздаҳсола ва ҷонишини Абулқосим Бобуро пас аз чанд ҳафтаи ғайбӣ падараш аз Ҳирот ронд. На дар Ҳиросон ва на дар Ҳирот қасе пайдо нашуд, ки ҳокимиятро ба даст гирад. Абусаид аз ғурсати муносиб истифода бурда, соли 1457 Ҳиросонро ба даст овард ва онро бо Мовароуннаҳр пайваст намуда, Ҳиротро пойтахти худ интихоб кард.

Сарчашма:

Маълумоти Хондамир дар бораи аз тарафи Буроқхон шикаст хӯрдани Улуғбек: «Буроқ уғлон, ки аз набоири (набараҳои) Урусхон буд... дар авоили санаи 830 ба ҳудуди Сигноқ даромада, қосиде назди мирзо Улуғбек ирсол намуд ва пайғом фармуд, ки дар ин айём, ба ҳиммати худдоми (ҳодимони) олимақом аз забти улуси Ҷучихон фароғат ёфтам, ба инояти беғояти шаҳриёрӣ мустаҳзар буда ба ин ҳудуд шитофтам. Ҷаноби Улуғбекӣ чун шунида буд, ки Буроқ уғлон меғуфта, ки алафи хивори Сигноқ шаръан ва урфан (аз руи шарият ва таомул) тааллуқ ба ман медорад. Элҷи уро мувофиқи муддао ҷавоб наодод ва мукорини он ҳол Арслонхоча тархон, ки ҳокими он сарҳад буд, арзадошт намуд, ки навкарони Буроқ дар ин вилоят харобии бисёр мекунанд ва худро соҳибхитиёри мутлақ тасаввур карда, лофи салтанат мезананд. Бинобар он Мирзо Улуғбеки Гургон яроқи чанги Буроқ фармуда, ҷиҳати истичоза (ичозат хоستان) қосиде ба доруссалтанан Ҳирот фиристод. Ҳазрати ҳоконӣ аз низоъ ва хусумат, ки мучиби вайро

нест, манъ намуд, аммо лашкаре муқаррар фармуд, ки дар зилли рояти (сояи байрақи) Мирзомухаммади Чўки мутаваҷҷеҳи Мовароуннаҳр қарданд ва шохзода дар ҳафдахуми рабеъулоҳар аз Ҳирот мутаваҷҷеҳи Самарқанд ғашт. Ва қабл аз вусули ӯ мирзо Улуғбек ба тарафи Сигноқ наҳзаг қард (равон шуд) ва мирзо Мухаммади Чўки аз суръати он азимат хабар ёфт ва бешоибба (беосеб) таваккуф аз ақиби бародари олиғуҳар дар ҳаракат омада, худро ба вай расонид. Ва шохзодагон ҳаминони якдигар тайи масофат намуда, ба ғурури ҳар чӣ тамомтар азми разми (чанги) Буроқ қазм қарданд (яъне ба қарори қатъӣ омаданд) ва ӯ низ ба қадами муқобала ва муқотила пеш омада. Чун ҳар ду лашкар дар баробари ҳам сафи киттол биёростанд, Буроқ тамоми иттибоъ (пайравони) худро дар қавл мучтамеъ сохт (чамъ намуд) ва ба якбор бар сипоҳи Мовароуннаҳр тохт ва амвоҷи дарёи пайкор (муҳориба) дар талотум омада, киштии ҳаёти чамъе қасир (зиёд) аз мардони қорӣ ғарқи ғирдобӣ фано ғашт ва хун чун рӯди Ҷайхун дар фазои дашту ҳомун (водӣ) равон шуд».

Таърихи ҳабибуссияр. Таълифи Хондамир. Бо муқаддимаи Ҷалолиддин Ҳумой. Техрон, 1380 ҳ.қ. сах. 614-615.

Маълумоти Хондамир дар бораи муборизаи ҳокими Узғанд мирзо Мирак Аҳмад бо Улуғбек «Дар он оғон, ки ҳокони сайд (Шохрух) дар худуди Исфохон буд, мирзо Улуғбеки Гургон аз Самарқанд элчӣ назди мирзо Мирак Аҳмад, ки дар Узғанд ҳукумат менамуд, фиристода уро талаб фармуд. Ва мирзо Мирак Аҳмад дар итоати фармон ба маозири (узрҳои) нодилпазир тамассук ҷуста, ҷаноби Улуғбекӣ амир Боязид парвонаҷиро, ки дар силки (қатори) хаввос ва муқаррибон интизом дошт ба ҳамон муҳим равони Узғанд ғардонид. Ва амир Боязид низ элчӣ собиқ бозғашта мирзо Улуғбек озими Андикон шуд ва мирзо Мирак Аҳмад қалоъи он худудро маҳкам сохта, худ паноҳ ба ҷиболи саъбулмасолик бурд. Ва мирзо Улуғбек қалъаи Ҳасиро мусаххар қард ва ба Поянда бақовул супурд ва аз он ҷо ба ҷониби Андикон дар ҳаракат омада, баъд аз вусул ба таҳқиқ пайваст, ки мирзо Мирак Аҳмад мақаре пайдо сохта, ки ба даст оварданааш мутаасир аст, лоҷарам мирзо Улуғбек роҷаи мурочаат барафрохт (яъне байрақи бозғашт боло қард) ва амир Мусико ва амир Мухаммад Тобон ва амир Алий Қучинро бо чамъ аз сипоҳи ҷалодатоин (далер ва шучоъ) дар он вилоят ғузошт. Ва мирзо Мирак Аҳмад аз мурочиати (бозғашти) ҷаноби Улуғбекӣ хабар ёфта, аз он қуҳ поён омада ва умаро ба азми разми (чанги) ӯ аз Андикон ба фазои саҳро шитофта, ногоҳ мирзо

Мирак Аҳмад бар эшон тохт, аксар сардоронро ба зарби теги тез бар хок ҳалок андохт ва бакиятуссайфи (яъне лашкари боқимондаи) худро ба қалъаи Андикон расонида, атрофии бурҷу бораро мазбут (мустаҳкам) гардонид. Ва мирзо Мирак Аҳмад рузе чанд ба муҳосира пардохт ва чун донист, ки фатҳ мумкин нест, бозгашт ва баъд аз он ки хабари вусули рояти олиёт ба доруссалтанаи Ҳирот дар Мовароуннахр шуруъ ёфт, мирзо Улуғбек ба нияти мулозамати (хизматгузории) падари бузургвор азми Хуросон намуд дар 12 моҳи мубораки рамазон ба остони салтанатошён расида, ба аснофи утуфату ашфоқ (меҳрубонию дилсузӣ) муфтахир (ифтихорманд) ва мубоҳӣ шуд».

Хондамир. Таърихи ҳабибуссияр, Техрон, 1380 х.қ., сах. 592.

Санаҳои муҳим:

- 1414 – ба тасарруфи Улуғбек даромадани Фарғона
- 1414 – ҳокими Шероз таъйин шудани Иброҳим султон
- 1418 - ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъйин шудани Сиюрготмиш
- 1420 (ноябр) – вафоти Қароюсуф
- 1425 - бар зидди амирони мугул ҳучум намудани Улуғбек
- 1427 - ба шикаст дучор гардидани Улуғбек аз тарафи Буроқхон
- 1429 - фатҳи Табрез аз тарафи Қароюсуф
- 1431 - дубора Табрезро ба даст даровардани Қароискандар
- 1442 - ба ихтиёри султон Муҳаммад супоридани шаҳрҳои Султония, Рай, Қазвин ва Ҳамадон
- 1446 - аз тарафи Шохрух торумор намудани султон Муҳаммад
- 1447 (14 март) – вафот кардани Шохрух дар Рай
- 1452 - Ҳиротро забт намудани Абулқосим Бобур
- 1457 – вафот кардани Абулқосим Бобур дар Машҳад
- 1457 – ба Хуросон соҳиб шудани Абусаид

Савол ва супоришҳо:

- 1) Улуғбек кай Фарғонаро ба мулки худ ҳамроҳ намуд?
- 2) Дар бораи муборизаи Улуғбек бо Буроқхон маълумот диҳед.
- 3) Қароюсуф кӣ буд? 4) Дар бораи зудухӯрди Шохрух бо Қароискандар нақл кунед.
- 5) Шохрух қаламрави давлати худро дар байни фарзандонаш чӣ гуна тақсим кард?
- 6) Чаро Шохрух бар зидди наберааш султон Муҳаммад лашкар кашид?
- 7) Дар бораи кучидани давлати Темуриҳо ба Ҳирот маълумот диҳед.

§ 13. ВАЗЪИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИҲО БАӢД АЗ ВАФОТИ ШОҲРУХ ВА ЗАВОЛИ ОН

Аз нав шиддат ёфтани муборизаи хоначангӣ байни намояндагони хонадони темурӣ баъди марғи Шохрух. Шохрух пеш аз марғ барои таъйини ҷойнишини худ васияте накард, аммо маълум буд, ки вай мехост писараш Муҳаммад Ҷукӣ, ки ҳокими Балх ва он замон ҷилсола буд, соҳиби тоҷу тахти оянда бошад. Аммо Муҳаммад Ҷукӣ се сол пеш аз марғи падараш дар соли 1444 вафот кард. Бинобар ин аз миёни чор фарзанди Шохрух фақат Улугбек ба ҳангоми марғи падараш дар қайди ҳаёт буд ва ҷун довталаби асосии вориси тахт ба ҳисоб мерафт.

Пас аз вафоти Шохрух дар Мовароуннахру Хуросон бесарусомониҳо оғоз гардид. Марғи Шохрух он ҷиро, ки баъд аз марғи Темурланг рух дод, такрор кард. Бори дигар ин ҷо маълум, шуд, ки шахсияти барҷаста ва қудратманде, ки битавонад дар баробари намояндагони зиёди қудратталаби хонадони темурӣ пешниҳод шавад, вучуд надошт. Ҳамсари Шохрух – Гавҳаршод (модари Улугбек), ки дар идоракунии давлат мавқеи муҳим дошт, мехост ба ҷойи Шохрух писари Бойсункур - Алоуддавларо шинонад. Ӯ ин корро ошкоро карда наметавонист, зеро мувофиқи қонуни мавҷуда ин мансаб ба писари дар қайди ҳаёт будаи Шохрух – Улугбек бояд мерасид. Бо мақсади сар назадани муноқиша ва задухӯрд бо Улугбек, бо дастури Гавҳаршод писари калонии Улугбек - Абдулатиф сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳ таъйин гардид. Лекин ин тадбирҳо пешни задухӯрди байни онҳоро гирифта натавонист. Писарони Бойсункур – Алоуддавла ва Абулқосим Бобур бар зидди Улугбек лашкар кашиданд. Алоуддавла ноҳияҳои Машҳад ва Абулқосим Мозандаронро забт намуданд.

Алоуддавла соли 1447 дар Нишопур лашкари Абдулатифро шикаст дода, уро асир гирифт ва дар қалъаи Ихтиёриддини Ҳирот зиндонӣ намуд. Улугбек бо мақсади аз зиндон раҳой намудани писараш бо Алоуддавла гуфтушунид анҷом дода, бастанӣ сулҳро пешниҳод кард. Аммо Абулқосим на ба бародараш Алоуддавла итоат мекард, на ба Улугбек. Ӯ мехост, ки ба Ҳирот ва ё ба қисме аз қаламрави давлати Темуриҳо соҳиб шавад. Вазъияте ба амал омада буд, ки барои ҳарду рақиб – ҳам барои Алоуддавла ва ҳам барои Улугбек муваққатан бастанӣ аҳдномаи сулҳ ба манфиати қор буд. Аз ин рӯ онҳо аҳдномаи сулҳ бастанд. Мувофиқи ин аҳднома бояд Абдулатиф аз ҳабс озод шуда, ба назди падараш ба Самарқанд бармегашт, Улугбек бошад, аз даъвои гирифтани Ҳироту Хуросон даст мекашид.

Ҳучуми Улуғбек ба Ҳирот. Ихтилофи Улуғбек бо Абдулатиф ва шикасти ӯ. Баҳори соли 1448 Улуғбек ва Абдулатиф бо баҳонаи риюя нагардидани қисме аз бандҳои аҳдномаи сулҳ ба муқобили Алоуддавла лашкар кашиданд. Дар назди Тарноб, ки дар масофаи 14 фарсах аз Ҳирот воқеъ буд, лашкари Алоуддавла шикаст хурд ва Улуғбек бо ҳамроҳии Абдулатиф ворида Ҳирот шуданд. Баъди ба Ҳирот омадани онҳо дар байни Улуғбек ва писараш Абдулатиф, ки даъвои ба даст гирифтани салтанатро дошт, муҳолифатҳо ба амал омаданд. Абдулатиф барои ба даст даровардани ҳокимият фурсати муносибро меҷуст.

Улуғбек баъд аз гирифтани Ҳирот Абдулатифро дар Ҳирот ҳамчун воли таъйин намуда, ҳудуд ба Самарқанд баргашт. Ҳангоми бозгашт аз Ҳирот ба Самарқанд Улуғбек боқимондаҳои часади падарашро бо худ бурд ва дар назди қабри Темуранг ба хок супорид.

Улуғбек дар фикри ин буд, ки бори дигар Самарқандро пойтахти Темурид созад ва Хуросонро яке аз бахшҳои муҳими империя қарор диҳад.

Ҳангоми дар Ҳирот будани Улуғбек узбакони бодиянишини Дашти Қипчоқ ба Самарқанд ҳучум карда, шаҳрро ғорат намуданд ва ба муқосира гирифтанд. Улуғбек аз ин огоҳ шуда, ба Мовароуннаҳр баргашт. Дар роҳ лашкари ӯ бо дастаҳои узбакони бодиянишин рӯ ба рӯ гардида, талафоти зиёд дод. Қисме аз лашкараш ба дасти узбакони бодиянишин асир афтоданд. Абулқосим Бобур низ бар зидди ӯ лашкар ҷамъ намуда буд. Ин боиси заиф гаштани нуфузи Улуғбек ва сабаби норозигии мардум гардид.

Ҳангоми лашкаркашӣ ба Ҳирот Улуғбек тарафи чапи лашкарро ба Абдулатиф воғузор кард. Дар ин муҳориба ӯ аз худ шоистагӣ нишон дод ва ба ғалабаи Улуғбек ёрӣ дод. Аммо Улуғбек дастур дод баъд аз ғалаба фатҳнома ро аз номи писари дигараш Абдулазиз, ки дар Самарқанд буд ва дар ин ҷанг ширкат надошт, бинависанд. Ин боиси ранҷидахотирии Абдулатиф гардид. Замони ҳукмронии Шохрух қалъаи Ихтиёрддин чун моли меросӣ ба Абдулатиф мансуб буд ва дар ин ҷо Абдулатиф ҳама гуна ганҷҳои ҳудро, мисли зарфҳои гуногуни тиллоӣ ва нуқрай, инчунин пулҳои нақдро ҳифз мекард. Ҳангоми лашкаркашӣ ба Ҳирот Абдулатиф дубора ин қалъаро гирифт, аммо Улуғбек ба ӯ иҷозат наод, ки ба ҷизҳои худ соҳиб шавад. Ин қор Абдулатифро дубора ранҷонид.

Абдулатиф аз вазъияте, ки ба сари Улуғбек дар Самарқанд омада буд, истифода карда, бар зидди падараш исён намуд. ӯ

андозеро, ки бояд ба Самарқанд мефиристонд, ба мардум тақсим намуда, шумораи тарафдорони худро зиёд кард. Ҳамчунин андозеро, ки бо номи тамға Улуғбек аз тичорат маҷбурӣ қорӣ карда буд, Абдулатиф хилофи шариасти исломӣ дониста, дар Балх чамъ кардани онро манъ намуд. Улуғбек барои ҳифзи ягонагии давлат писари дигараш – Абдулазизро волии Самарқанд таъйин намуд ва ҳудуд ба муқобили Абдулатиф лашкар кашид. Дар ин ҳангом Абӯсаид (набери Мироншоҳ) аз урдуи шоҳ фирор карда, дар Самарқанд Абдулазизро ба муҳосира гирифт.

Улуғбек, ки дар соҳили дарёи Аму бар зидди Абдулатиф омодагии ҷангӣ мегирифт, аз воқеаҳои дар Самарқанд бавҷудомада хабардор гардид. Ӯ аз хавфи аз даст додани пойтахт ҷанг бо Абдулатифро маҷбуф гузошта, ба Самарқанд баргашт. Абдулатиф аз ин амали ӯ далертар шуда, дарҳол аз дарёи Аму убур намуд ва Тирмизро ишғол карда, ба сӯи Самарқанд раҳсипор гардид. Абӯсаид аз ҳаракати Улуғбек ба сӯи Самарқанд огоҳ шуда, аз муҳосира даст кашид, фирор намуд. Лашкари Улуғбек ба Абдулатиф дар наздикии Самарқанд, дар деҳаи Димишк, бо ҳам дучор гардиданд. Улуғбек дар ин муҳориба нотаъини лашкари худро эҳсос карда, ба тарафи Самарқанд рафт, вале муҳофизӣ қалъаи Самарқанд Мироншоҳ дарвозаи шаҳро ба ӯ накушод. Улуғбек ночор ба қалъаи Шохруҳия шитофт. Муҳофизӣ он қалъа Иброҳим Пулод низ мисли Мироншоҳ барои ба шаҳр ворид гаштани ӯ иҷозат наод. Сабаби асосии норизогии аҳолии Самарқанд аз Улуғбек дар он буд, ки ӯ ихтиёра ҳукумати Самарқандро ба дӯши Абдулазиз гузошта буд. Абдулазиз бошад, ба мардум ҷабру ситам намуда, ба муқобили ҳонаводаҳои амиронӣ дар лашкари Улуғбек буда, амалиёти номуносибро пеш гирифт. Ин кори ношоистаи ӯ мардумро ба дод оварда, боиси норизоиятии онҳо гардид.

Қатли Улуғбек аз ҷониби писараш Абдулатиф. Абдулатиф аз фурсати муносиб истифода бурда, ба Самарқанд ворид шуд. Улуғбек ночор ба назди писараш рафта, худро таслим намуд. Абдулатиф мардеро бо номи Аббос лайдо намуда, пинҳонӣ амр кард, ки Улуғбекро ба қатл расонад. Абдулатиф Улуғбекро бо баҳонаи адои ҳаҷ бо ҳамроҳии амир Ҳоҷӣ Муҳаммади Хусрав аз Самарқанд гусел намуд. 27 октябри соли 1449 Аббос сари Улуғбекро бо шамшер аз тан ҷудо кард.

Салтанати Улуғбек пас аз як ҳукмронии кӯтоҳмуддати дусола, ки ибрат аз нокомиҳо ва иштибоҳҳои сиёсӣ низомӣ буд, хотима ёфт. Он чи дар таърихҳои гузашта дар бораиш омадааст, ба ҳеҷ ваҷҳ тасвири воқеии шахсияти Улуғбек нест. Улуғбек бар

хилофи падараш Шохрух, ки суннатҳои исломиро саҳт риоя мекард, ба монанди бобояш ба анъанаҳои мугули дар қорҳои дарбор ва лашкар арзиш мегузошт ва ҳатто худро мисли Темуриланг «Гургон» лақаб дода буд. Улуғбек на ба шахсияти падараш, балки ба бобояш Темуриланг бештар таваҷҷӯҳ дошт ва мехост мисли ӯ давлатдорӣ кунад. Хусусиятҳои шахсияти ӯ баёнгарӣ як шохзодани мугул буд, ки барои ӯ қонунҳои ёсон мугули бартар аз шарияти исломӣ буданд.

Новобаста ба эътирози рӯҳониён у дар Самарқанд ҳамеша маҷлисҳои айшу нуш созмон меод. Ӯ андозро бо номи тамга, ки мугули буд ва ба шарияти исломӣ муҳолифат дошт, аз қорҳои бозаргонӣ ва тиҷорат маҷбури меситонид.

Баъд аз марги Улуғбек ҷангҳои байнихонаводагии Темуриҳо шиддат гирифтанд. Илова бар он дар қаламрави мамлакат қатъӣ ба вучуд омад ва нархи ғаллаву хӯрокворӣ гарон гардид. Мардум аз ҳукмронии Абдулатиф норизо буданд.

Барон он ки дигар қасе даъвогари тахти салтанат набошад, Абдулатиф бародари худ Абдулазизро ҳам нобуд сохт ва соҳиби тахти Темуриҳо гардид. Бадбинии аҳоли ва мансабдорони Самарқанд нисбат ба қотили падар ва бародар боз ҳам афзуд. Туркони мансабдори дарборӣ бар зидди Абдулатиф суиқасд ташкил намуданд ва баъд аз шаш моҳи ҳукмронииаш, 8 майи соли 1450 дар наздикии Боғи нави Самарқанд у ба қатл расонида шуд.

Бо таппаббуси онҳое, ки Абдулатифро қатл намуданд, ҳукумати Темуриҳо ба писари Иброҳим султон – Абдуллоҳ, набераи Шохрух, супорида шуд. Ӯ аз рӯзҳои аввали салтанати худ барои дубора ба маркази сиёсату маданӣ табдил додани Мовароуннаҳр ва маркази он Самарқанд кушиши зиёд ба харҷ дод. Вале онҳое, ки Улуғбекро ба қатл расонида буданд, барои аз сари қудрат дур кардани Абдуллоҳ ва ба даст овардани ҳокимият дар Мовароуннаҳр муборизаро оғоз карданд. Барои ҳокимият миёни Темуриён боз мубориза шиддат ёфт. Намунаи ин муборизаҳо ин буд, ки султон Муҳаммад ибни Бойсунқур моҳи марти соли 1450 дар яке аз задухӯрдҳои назди Машиҳад бар набераи Шохрух – Абулқосим Бобур ғолиб омада, баъзе аз қаламрави дар тобеи ӯ бударо соҳиб гашт. Даре нагузашта Абулқосим Бобур ўро дастгир карда, зиндонӣ намуд ва ба қатл расонд.

Яке аз намоёдагони хонадони темуриӣ бо номи Абӯсаид (набераи Мироншоҳ), ки дар замони марги Улуғбек дар зиндон буд, аз асорат раҳой ёфта, даъвои подшоҳӣ кард. Ӯ хост, ки бо ёрии рӯҳониёни соҳибэътибор ва узбакони бодиянишин ҳокимиятро дар Мовароуннаҳр соҳиб шавад. Бо ин мақсад ӯ барои ёрии гирифтани ба

хони бодиянишини узбак Абулхайрхон мурочиат намуд. Абулхайрхон медонист, ки дар ҳолати галаба бар Абдуллоҳ соҳиби ғанимати зиёд мешавад, аз ин рӯ хоҳиши Абӯсаидро рад накард. Тобистони соли 1451 дар маҳалли Шерози наздикии Самарқанд байни Абӯсаид ва Абдуллоҳ задухӯрди шадид ба амал омад. Дар ин муҳориба лашкари Абдуллоҳ шикаст хӯрд ва ҳуди ӯ ба қатл расид. Ҳамин тарик, соли 1451 бо дастгирии рӯҳониён ва кумаки лашкари узбакони бодиянишини Дашти Қипчоқ бо роҳбарии Абулхайрхон ҳокимият дар Мовароуннаҳр ба дасти Абӯсаид гузафта, бо ин салтанати авлоди Мироншоҳ дар Мовароуннаҳр дубора оғоз гардид. Абӯсаид тавонист ҳукумати худро муддати тӯлонӣ, яъне то моҳи феввали соли 1469 ҳифз намуда, дар ин қаламрав субот ва оромии нисбиро барқарор кунад.

Дар давраи ҳукмронии Абӯсаид ҳамаи вилоятҳои ғарбии Эрон аз Озарбойҷон то соҳилҳои уқёнуси Ҳинд аз зери тасарруфи Темуриён баромада буд. Абӯсаид хост, ки ҳокимияти давлати Темурихоро дар ғарби Эрон дубора барқарор намояд. Бо ин мақсад ӯ ба суи Табреш лашкар кашид. Дар муҳорибаи шадиде, ки 5 феввали соли 1469 ба вуқӯъ пайваست, ӯ шикаст хӯрда, асир афтод. Абӯсаидро ба Муҳаммад Ёдгор, набераи Шохрух, супориданд. Муҳаммад Ёдгор ба хотири ҳамсари Шохрух Гавҳаршод, ки 12 сол пеш бо фармони Абӯсаид дар Ҳирот ба қатл расида буд, ўро шиканҷа дода, қатл кард. Ҳамин тавр, бо марги Абӯсаид ғарби Хуросон ва саросари Эрон аз империяи Темуриҳо ҷудо шуда, қисмати ғарбии Эрон бошад, дар зери тобеияти сулолаи Оккүйонлу боқӣ монд.

Таназули давлати Темуриҳо ва аз байн рафтани он тавассути узбакони Дашти Қипчоқ. Баъд аз марги Абӯсаид муборизаи байниҳамдигарии хонадони Темуриён аз нав шиддат гирифт. Дар ин айём дар қаламраве, ки Шохрух замоне дар он чун ҳокими ягона ҳукмфармой мекард, чанд давлате аз мустақилияти худ дарак доданд: туркманон бо маркази Табреш, Темуриёни Мовароуннаҳр бо маркази Самарқанд ва Темуриёни Хуросон бо маркази Ҳирот.

Дар минтақае, ки зери тасарруфи туркманон буд, Узун Ҳасан (то соли 1478), писари ӯ Яъқуб (солҳои 1478-1490) ва пас ҷонишинҳои Яъқуб дар он ҳукмронӣ намуданд.

Дар натиҷаи муборизаи тезу тунди байниҳудӣ султон Ҳусайн Бойқаро, аз авлоди Умаршайх, соли 1469 дар Ҳирот ҳокимиятро ба даст гирифт ва то соли 1506 дар он ҷо ҳукмронӣ намуд. Дар Самарқанд бошад, соли 1469 ҳокимият ба дасти писари Абӯсаид – султон Аҳмад гузафт. Вай то соли 1494 ҳукмфармой кард.

Ҳангоми ҳукмронии ин ҳокимон Мовароуннаҳр ва Хуросон муддати зиёде ҳамчун давлатҳои мустақил амал менамуданд. Империяи бузурги таъсисдодаи Темурланг ҳамчун давлати ягона мавҷудияти худро аз даст дод. Илова бар он муборизаҳои байниҳудӣ барои ҳокимият авҷ гирифт. Ин боиси нотавон гардидани иқтидори давлати Темурён гардид. Қabilaҳои бодиянишини Дашти Қипчоқ аз вазъияти муносиб истифода бурда, бо сардории Шайбониҳон давлати Темуриёнро ба иттиҳоди худ дароварданд. Сабаби асосии таназзули давлати Темуриён ин бӯҳрони сиёсии умумидавлатӣ буд, ки дар натиҷаи он сиёсати марказгурезӣ авҷ гирифта, ҳокимони ҳар вилоят хоستانд ба мустақилият расанд. Аммо ин мустақилиятҳои пояҳои давлатдорӣ Темуриҳоро заиф намуда, сабаби таназзули он гардид.

Сарчашма:

Хондамир дар бораи Ҳиротро забт кардани султон Абӯсаид менависад: «Султон Абӯсаид аз бидолати (огози) чулус бар тахти Самарқанд...нақши тасхири (забти) мамлакатаи Хуросон ва соири мамлакаҳои Эрон бар лавҳи хотир...менигошт ва баъд аз шунидани хабари фавти мирзо Абӯлқосим Бобур он доияи (хоҳиши) самт издиёд пазируфт. Дар он асно ҳокими Балх амир Шайх Ҳоҷӣ қосиде ба даргоҳи он подшоҳ фиристод ва арзадошт кард, ки арсаи Хуросон аз вучуди султони нофизфармон ҳолист, агар ... бад-ин ҷониб нахзат фармояд, сурати нусрат дар ойнаи мурод чеҳра хоҳад гушуд ва банди камари хидмат дар миён баста, дар мулозамат хоҳад буд. Лочарам (ночор) султон Саид бо сипоҳе...аз оби Омӯя убур кард ва ба суръати барқӣ бод рӯи таваҷҷӯҳ ба доруссалтанайи Ҳирот овард. Ва дар рӯзи душанбеи бисту панҷуми шабон ба пушти қарияи Соқсалмон расид ва... толиби мулоқоти ақобири Ҳирот гардид...Рӯзи дигар...султон Саид аз дарвозаи Қипчоқ ба доруссалтанайи Ҳирот хиромид, ... бар тахти салтанат ва ҷаҳонбонӣ баромада, башорати амну амон ба гӯши тавоифи (тоифаи) инсон расонид...»

Хондамир. Таърихи ҳабибуссияр, ҷ. 4, Техрон, 1380 х., сах. 67.

Мирхонд дар бораи асир афтодан ва қатли Абӯсаид чунин менависад: «Чун маҳди улё (олидараҷа – лақаби модарӣ шоҳ) волидаи султон Абӯсаид ва амир Саидиброҳими Кумӣ аз ҷурти амир Ҳасанбек раван шуда, ба урдуи мирзо султон Абӯсаид расиданд, дар ақби эшон диловарони туркман бе дағдаға дар ҳаракат омаданд ва муқорини (наздикони) ин ҳол умарои Хуросон

масокини худ гузошта, ба урдуи амир Ҳасанбек пайвастанд. Ва чун султон Саид мушоҳида намуд, ки кор аз даст рафт, ба вақти нимрӯз ннони азимат ба нияти ҳазимат (гурехтан) бартохт ва писари амир Ҳасанбек монанди шери жаён аз ақиби у шитофта ва он ҳазратро гирифта, ними шаб ба урду расонид ва ба муҳофизон супорида, хидмати ӯро мазбут (устувор) нигоҳ доштанд.

Ва баъд аз ду рӯз амир Ҳасанбек ӯро талаб дошта, чун наздики боргоҳ расид, шароити истикбол маръӣ дошта, маросими таъзим ва иҷлол (бузургдошт) ба тақдим расониданд. Ва баъд аз он ки дар маҷлиси он ду подшоҳ ва узамои туркманон қарор гирифтанд, амир Ҳасанбек ҳар гуна шикоят оғоз кард ва ҳикоятҳои собиқ дар миён оварда, изҳори неқубандагии хеш кард ва ҷафоҳое, ки дар баробари он дида буд, бар забон овард. Султон Абӯсаид ҷавобҳое, (ки) муносиби вақт буд, ба адо расонид. Чун аз ҷонибайн гуфтушуниди бисёр воқеъ шуд, амир Ҳасанбек он подшоҳи неқухисолро (некахлокро) ба мавзее, ки маҳфуз буд, бозгардонид ва дар хотир дошт, ки осебе ба ӯ нарасонад, балки меҳост, ки асбоби таҷаммули (ороиши) он ҳазрат мураттаб дошта, ба диёри хеш фириштад. Чун дар он боб машварат намуд, умаро ба иттифок гуфтанд, ки дар он замон ки ҳеч муҳолифат зоҳир набуд, хотир бар ҷониби ӯ эътимод наменабуд. Акнун ки ин ҳама ихонат ва мазаллат (таҳқир ва хорӣ) ба ӯ расида, марди оқил чӣ гуна бар вай эътимод кунад...

Дар дуҷуми раҷаби санаи 873 ҳ.қ. (16 январи 1469) амир Ҳасанбек султон Саидро ба високи (манзили) амрзода Ёдгор Муҳаммад ибни мирзо султон Муҳаммад фиристод ва чун наздик расид, шохзода аз боргоҳ берун омада, подшоҳро дар оғӯш кашид ва ба хиргоҳ мурочиат намуда, султон Саид хост, ки дар ақиби ӯ қадам пеш ниҳад. ӯро манъ карданд ва гуфтанд: Ҳамон ҷо биншин. ӯ донист, ки муҳим ба кучо расида. Дар ҳамон макон рӯ ба қибла нишаста, риштаи ҳаёти ӯ ба микрози аҷал инкитоб ёфт (қатъ шуд)».

Мирхонд. Таърихи равзатуссафо, ҷилди 10, Техрон, 1380, саҳ. 5635-5636.

Санаҳои муҳим:

1447 – аз тарафи Алоуддавла зиндонӣ шудани Абдулатиф

1448 – лашкаркашии Улуғбек ва Абдулатиф ба муқобили Алоуддавла

1449 (27 октябр) – бо фармони Абдулатиф ба қатл расонидани Улуғбек

1450 (8 май) - қатли Абдулатиф

1450 – қатли султон Муҳаммад ибни Бойсунқур

1451 –ба қатл расидани Абдуллох
1451 - ба дасти Абӯсаид гузаштани ҳокимият дар Самарқанд
1469 – ҳалок гардидани Абӯсаид
1469 – дар Ҳирот ҳокимиятро ба даст гирифтани Хусайн
Бойқаро
1469 – соҳиби тахти Самарқанд гардидани султон Аҳмад

Савол ва супоришҳо:

1) Пас аз марги Шохрух Гавҳаршод киро меҳост ба тахт шинонад? 2) Дар бораи муборизаҳои Улуғбеку Абдулатиф бо фарзандони Бойсункур – Алоуддавла ва Абулқосим Бобур маълумот диҳед. 3) Сабаби зиддияти Улуғбек бо Абдулатиф дар чӣ буд? 4) Дар бораи қараёни муборизаи Улуғбек бо Абдулатиф нақл кунед. 5) Пас аз марги Абдулатиф кӣ ба тахти Самарқанд соҳиб шуд? 6) Абӯсаид бо дастгирии кӣ дар Мовароуннаҳр ба сари ҳокимият омад? 7) Дар бораи муборизаи Абӯсаид бо Абулқосим Бобур барои тахт маълумот диҳед. 8) Сабаби таназули давлати Темурихоро шарҳ диҳед.

МАВЗҶИ VI. ВАЗЪИ ФАРҶАНҶИИ МОВАРОУННАҶРУ ХУРОСОҢ ДАР АСРИ XV

§ 14. ОСОРИ ҶУНАРИ МЕЪМОРИ ВА РУШДИ ОҢ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Дар ин давра бинокорӣ ва меъморӣ ру ба инкишоф ниҳод. Тараққиёти бинокорӣ, хусусан дар Самарқанд ва Ҳирот ба авҷи худ расида буд. Дар бисёр шаҳрҳои дигар аз қабилӣ Балх, Астаробод, Марв, Андиҷон ва ғайраҳо низ қушиш мекарданд, ки дар масъалаи бинокорию меъморӣ аз шаҳрҳои бузург қафо намонанд. Аз ин ру, дар аксари шаҳрҳои мамлакат иморатҳои зебову қасрҳои муҳташам сохта мешуданд.

Аз қасрҳои сершумори онвақти Мовароуннаҳр танҳо як қисми пештәқи Оксарои Шаҳрисабз, ки бо амри Темурланг бино ёфта буд, маҳфуз мондааст. Темурланг, авлоди у ва дарбориёнаш ба сохтани боғҳои қасрдори беруназшаҳрӣ тавачҷӯх менамуданд. Дар гирду атрофи Самарқанд боғҳои қасрдор бо номи Боғи Чинор, Боғи Дилқушо, Боғи Биҳишт, Боғи Баланд ва мисли онҳо сохта шуда буданд. Дар Ҳирот бошад, биноҳои дуошёна бо тирезаҳои шишадор пайдо гардиданд.

Дар бораи осори меъморӣ ин замон сарчашмаҳои хаттӣ маълумоти зиёд медиҳанд. Дар он давра сохтмони ин навъ биноҳо

ба микёси васеъ анчом меёфт. Масалан, бо фармоиши Темурланг дар яке аз хиёбонҳои Самарқанд бозори болопушидаи гунбаздор сохта шуд, ки он ба бозори ободу зебо табдил ёфт. Шохрух ҳам дар Ҳирот чунин бозори болопушида сохт. Дар ду тарафи хиёбони чорсу, ки ин бозор дар он ҷо воқеъ гардида буд, биноҳои дутабақа сохта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷарадор пушонда буданд. Аз сохтмони мадраса, масҷид ва макбараҳои то замони мо расида дар бораи комёбиҳои муҳандисӣ, лоиҳакашию биносозӣ ва ороишгарии меъмории он давра маълумот ба даст овардан мумкин аст.

Усули нави сохтани бомҳои гунбазӣ. Аввалҳо дар сохтани бомҳои гунбазӣ аз усули дар гузашта маъмул истифода бурда мешуд, аммо баъдтар усули нави ин нави гунбазсозӣ ба вучуд омад. Асли моҳияти усули нав аз он иборат буд, ки акнун гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор карда мешуд, ки ин ба хеле кам шудани қутри гунбаз имкон медод. Истифодаи ин усули нав барои гунбазпуш кардани биноҳои калону васеъ ҳам имконият медод. Илова бар он бо ин усули нави гунбазсозӣ на фақат дар биноҳои мураббаъ, балки дар биноҳои дарозрӯя ҳам имкони гунбаз ниҳодан фароҳам меомад.

Истифодаи усул ва василаҳои ороишии гуногун дар сохтани ёдгориҳои меъморий. Меъмрон ва бинокорон кушиш мекарданд, ки биноҳои боҳашамат сохта, онҳоро бо рангҳои гуногун ороиши зебо диҳанд. Барои амалӣ намудани он аз ҳар гуна воситаҳои ороишгарӣ истифода мебурданд. Меъмрон барои бештар мукамал гардонидани хунарашон аз комёбиҳои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза истифода бурда, онҳоро бо ҳам омезиш медоданд ва дар қори худ истифода мебурданд. Дар сохтани ёдгориҳои меъморӣ он давр аз хунари қандакорӣ ҷуб ва нақшу нигор бастан ба таври васеъ истифода мешуд. Яке аз хусусиятҳои хоси ороиши ёдгориҳои меъморӣ он давра иборат аз он буд, ки барои тасвирҳои нафиси наботӣ ва ҳандасӣ аз рангҳои асил (аксаран анвои рангҳои кабуду сафеду нилобӣ) истифода шуда, нақшу нигори ҷолиб ва зебову дилкаш меофариданд. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули кундал, ки аз омезиши андукаи тилло бо ягон хел ранг (бештар ранги кабуд) иборат аст, истифода мешуд.

Дар ороиши бино мармари суфта низ ба қор гирифта шуда, онро бо қатибаву тасвирҳои қандакорӣ ва ё бо нақшҳои нафиси тиллоӣ зинат медоданд. Баъдтар аз усули ҷидани хишт истифода намуда, дар заминаи он аз хиштҳои сирдор қатиба ва нақшҳои одӣ месохтанд.

Мадрасаи Бибихонум пас аз ҳуҷуми Нодиршоҳи Афшор

бинои ҷамъиятии замонаш ба ҳисоб мерафт. Дар қисми ҷимолӣ хавлӣ, дар маркази мадраса намоёндоғони авлоди Сароймулкхонум дафн шудаанд. Ин мадраса соли 1740 ба ҳангоми лашкаркашии шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор ба Самарқанд хароб гашта, аз мадрасаи Бибихонум вайронаҳои пештоқи калон, се бинои гунбазпӯш ва як манораи кунҷӣ боқӣ мондаанд. Дар ду кунҷи пештоқ ду манораи мунаввар ҷой доранд. Қисми поёнии пештоқ бо мармари хокистарии катибадор рӯйкаш шуда, болотари онро нақшҳои хандасии аз хишгҷаҳои рангаи сирдор сохташуда ва катибаҳои ташкил медиҳанд. Ду бинои хурди мадраса, ки дар ду тарафи хавлӣ калони росткунҷа ҷой гирифта, бо ҳам хеле монанданд, намунаи мукаммали санъати меъморианд. Асоси онҳо мураббаъ буда, пояи гунбаз

Мадрасаи Бибихонум. Мадрасаи Сароймулкхонум, ҳамсари Темурланг, ки бо номи Бибихонум маъруф аст, солҳои 1399-1404 бо фармони Темурланг дар Самарқанд дар муқобили масҷиди ҷомеи он, ба тақлиди масҷиде, ки у ба ҳангоми забткориҳои дар Ҳиндустон дида буд, сохта шудааст. Ин маҷмуаи меъмории бо номи масҷиди Бибихонум низ маъруф буд ва дар Шарк бохашаматтарин ва бузургтарин

Мадрасаи Бибихонум пас аз таъмир

силиндри аст ва худи гунбаз бо ранги нилобӣ ороиш ёфтааст. Дохили биноҳо низ бо нақшу нигор зинат дода шудааст. Дар пешгоҳи сахни ҳавлӣ бинои калони мадраса воқеъ аст. Ҳамаи чузъҳои он муҳташаму бузурганд: токи айвон 18 метр васеӣ ва 30 метр баландӣ дорад, кутри гунбази бино 18 метр ва баландиаш аз фарши бино 40 метр баланд аст. Дар ороишоти бино аз ҳамаи намуди усулҳои ороишӣ истифода кардаанд. Як вақтҳо дарвозаи калони тоқдори он ба ҷониби ҳавлӣ кушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори долону айвонҳо ташкил медоданд ва гунбази онҳо дар болои 400 сутуни мармари сафед таъямкардаанд. Дар даҳсолаи охир мадрасаи Бибихонум таъмир гашта, намои дохили он бо манзараҳои табиат ороиш ёфтаанд.

Мақбараи Шоҳи Зинда. Мақбараҳои асри XV гуногунавъ буда, аз намунаҳои беҳтарини ёдгориҳои меъморӣ мебошанд. Яке аз чунин ёдгориҳои меъморӣ ин давр мақбараи Шоҳи Зинда ба шумор меравад.

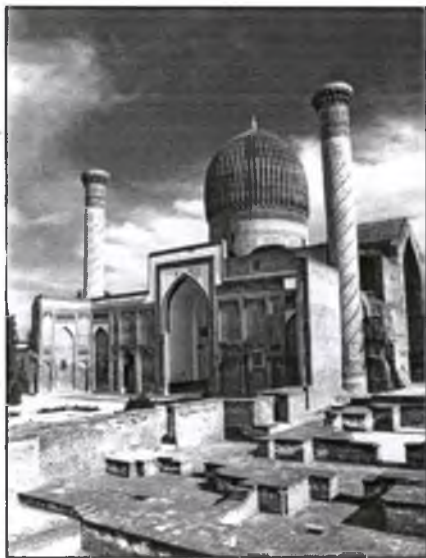

Мақбараи Шоҳи Зинда

Ба ривояте дар ин ҷо қабри Қусам ибни Аббос ибни Абдумуталлиб аз амакзодаҳо ва наздикони Муҳаммад аст, ки гуё дар соли 56 ҳ.к. / 676 мелодӣ бо ҳамроҳии Сайид ибни Усмон барои таблиғи татбиқи ислом ба ин кишвар омадааст. Ёро душманонаш дар ин мантақа таъқиб мекунанд ва гуё санги бузурге, ки дар ин ҷо будааст, дуним мешавад ва Ёро зинда паноҳ медиҳад.

Ба ин далел ин марқадро «Шоҳи зинда» мегӯянд. Темурланг хуб медонист, ки Қусам ибни Аббос чун амакзодаи Муҳаммад дар Мовароуннахру Хуросон миёни мардум аз обрӯю эътибори баланде бархӯрдор аст. Ӯ рӯи масъалаҳои ҳисобшуда, яъне ба хоҳири касби маҳбубияти хонадонаш аз ҷониби мардум дар болои ин қабр оромгоҳи бисёр боҳашамате сохт.

Ин мақбара аз ҷиҳати ҳаҷм на он қадар калон буда, вале аз ҷиҳати ороиш хеле зебост. Сохтмони он дар замонҳои пеш дар қисми шаҳрчаи Афросиёб оғоз ёфта, дар шакли ҳозирааш дар асри XV сохта шудааст. Яке аз қадимтарин биноҳои Шоҳи Зинда мақбараи Қусам ибни Аббос мебошад, ки он то ҳол қисман боқӣ мондааст. Ансамбли Шоҳи Зинда маҳсули ҳунари якҷанд насли меъморон, наққошон, ҳаттотон ва дигар ҳунармандон буда, дар он тамоми қомеъҳои ҳунари меъморӣ, ороишӣ ва тасвири таҷассум ёфтааст.

Гури Мир

Гури Мир. Мақбараи Гури Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои асри XV ба шумор меравад.

Ба сохтани ин мақбара дар Самарқанд соли 1404 бо фармони Темурланг оғоз карданд. Аввалин бор дар ин ҷо ҳасади яке аз рӯҳониёнро бо номи Мирсаид Барака, ки дар лашкаркашиҳои Темурланг ҳам-роҳаш буд, гуронидаанд. Мир-саид Барака дар замони ҳаёт будани Темурланг вафот кард ва ӯро дар Андхуд дафн карданд. Аммо Шохрух бақои ҳасади ӯро аз Андхуд оварда, дар ин мақбара дафн намуд. Аз ин сабаб ин мақбараро Гури Мир номидаанд. Баъдтар он ба

оромгоҳи хонаводаи Темуриён табдил ёфт. Дар мақбараи Гури Мир Темурланг, писарони вай: Умаршайх, Мироншоҳ, Шохрух, набераҳои: Муҳаммад султон, Улугбек ва ду абаи хурдсоларо дафн шудаанд. Тарҳ ва сохти ин мақбара хело оддист. Танаи ҳашиштӯшаи он аз мармари сафед бино ёфта, устунонаи он бо навиштаҷотҳои бошукӯҳ ороиш шудааст. Гунбази он осмониранг

буда, аз 64 кираи таносубу бо ҳам мувофиқ иборат аст. Пенштоки иморат бо нақшҳои нафис зинат дода шудааст. Дар маркази макбара сағонаҳое воқеанд, ки онҳоро аз санги мармар ва нефрит тарошидаанд ва бо панҷараи сафеди мрамрини кандакорӣ ихота кардаанд. Қисми дохилии макбара бо ақиқи сабзранг ва оби тилло оро ёфтааст, ки ба он ҳусни зиёда мебахшад. Макбараи Гури Мир аз намунаҳои олии ҳунари меъморӣ ба шумор меравад.

Мадрасаи Улугбек

Мадрасаи Улугбек.

Улугбек соли 1417 дар қисмати ғарбии майдони Регистони Самарқанд ба сохтмони мадрасаи бошукӯҳе шуруъ намуда, соли 1420 сохтмони онро ба анҷом расонид. Ин мадраса бо хишти пухта бино ёфта, андозаи он ба 56х81 метр баробар аст. Дар саҳни дохилии мадраса майдони болокушодае мавҷуд аст, ки дар мобайни он ҳавзи ҳашткунҷа ҷойгир аст. Равоки даромадгоҳи асосии мадраса бо расми осмон ва ситораҳои панҷ

ва даҳбурча қошикорӣ шуда, барои ороиши девор аз хиштиҳои мунаққаш истифода гардидааст. Дар муқобили мадраса масҷиде мавҷуд аст, ки ибтидо он аз 50 хонаҳои дар ду табақа воқеъ буда иборат буд. Дар ин масҷид зиёда аз 100 нафар донишҷӯ зиндагӣ мекард. Аз ҷумла, дар байни ин донишҷӯён ашхоси барҷаставу маъруф ба мисли шайхи тариқати нақшбандия Ҳоҷа Аҳрор ва шоир Абдурраҳмони Ҷомӣ дар он таҳсил намудаанд. Дар асри XVIII ин мадраса хароб гардид.

Расадхонаи Улугбек. Яке аз бехтарин ёдгориҳои он замон бинои расадхонаи Улугбек ба шумор меравад, ки он бо фармони ҳуди ӯ дар солҳои 1428-29 дар домани баландии Чӯпонатои Самарқанд сохта шудааст. Расадхона мудаввар (силиндришакл) буда, 30,4 м баландӣ дошт ва аз се қабат иборат буд. Он бо ҷӯбҳои кандакорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар ороиш шуда буд. Дар расадхона аз асбобу олати нӯҷумшиносӣ, мисли

соатҳои офтобӣ ба ситораӣ, устурилоб, асбоби зовиясанҷ (кунҷсанҷ) ва ғайраҳо истифода бурда, бо онҳо ҳаракати Офтоб, Моҳ, сайёраву ситораҳо тадқиқ макарданд. Қисмати ҷанубии асбоби зовиясанҷ дар чуқурии 11 метр ҷойгир шуда, қисмати дигари он дар самти шимол аз сатҳи замин 30 метр баланд буд. Расадхона китобхонае ҳам дошт. Утоқи дарунии биноро тасвири бурҷҳо, ҳаритаи осмон, кӯҳу баҳрҳо, тасвири кураи арз бо мамлакатҳои ҳамаи ҷаҳон зеб мебуданд.

Ин расадхона дар рушди илми нӯҷуми он давра нақши ниҳоят муҳиме бозидоаст. Дар ин ҷо як зумра ситораҳо муқаррар карда,

Расадхонаи Улугбек

таваҷҷути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нӯҷумие, ки аҳамияти умумиҷаҳонии илмӣ доштанд, бо забони тоҷикӣ тартиб дода шудаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои шарқи исломӣ муайян шудааст.

Ҷадвалҳои нӯҷумии ин расадхона дар зарфи чандин аср ҳам дар Ғарб ва ҳам дар Шарқ доир ба омӯзиши вазъияти илми нӯҷум ҳамчун китоби дарсӣ хизмат намудаанд.

Баъди кушта шудани Улугбек (1449) расадхонаро вайрон карданд ва ҳоло аз ин расадхона фақат қисми дар зер замин маҳфузмондаи асбоби зовиясанҷ (баландиаш 11 метр) боқӣ мондааст.

Маҷмуи иморати Мусалло дар Ҳирот. Дар ин давра Ҳирот низ бо ёдгориҳои меъмории худ шӯҳрат пайдо намуд. Дар қомат афростани чунин ёдгориҳои меъмории ҳиссаи ҳамсари Шохрух – Гавҳаршод хеле арзанда аст. Дар байни ёдгориҳои меъмории машҳури Ҳирот маҷмуи иморати Мусалло номбар кардан мумкин аст, ки аз масҷиди калон, мадраса ва макбара иборат буд. Ин биноҳо дар муддати қариб 20 сол, аз соли 1418 то соли 1437, зер нозирати бевоситаи меъмори варзида Қивомиддини Шерозӣ сохта, зебу зинат дода шуданд. Масҷиди ин иморат мусаллои бузурге дошта, тавре тарроҳӣ шуда буд, ки барои ҷамъ омадани мардуми зиёд хеле ҳам муносиб буд. Дарозии он 106 метр ва бараш 64 метрро ташкил дода, манораи

баланд дошт. Саҳни дохилии он масоҳати 52x29 метрро дар бар мегирнфт. Ин маҷмӯаи ёдгории шабеҳи Гури Мири Самарқанд буд. Ҳоло аз ин ёдгории меъморӣ қисмати хеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои сечузаии бисёр мавзун ва мақбараи хеле ҷолиби Гавҳаршод, ки яке аз гушаҳои мадрасаро ишғол намуда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашамат ва азамати он гувоҳӣ медиҳанд.

Мадрасаи Шохрух. Ин мадраса ва хонақоҳи он бо ташаббуси Шохрух дар шаҳри Ҳирот бино гардид ва сохтмони он соли 1410 ба итмом расид. Мадрасаи Шохрух бо сабки ороишии худ аз шукӯҳу азамати бисёре бархурдор буд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо ин мадраса дар нимаи дуюми асри XV хеле раванак дошт.

Мадрасаи Гавҳаршод. Ин мадрасаро бо фармони Гавҳаршод, духтари султон Ғиёсиддини Ғурӣ, ки завҷаи Шохрух буд, меъмори маъруфи Хуросон Қивомиддини Шерозӣ сохтанд. Он бо номи масҷиди Гавҳаршод низ маъруф аст. Мадрасаи Гавҳаршод дар замони Шохрух ва баъди он хеле шӯҳрат ёфта буд. Ҳангоме ки яке аз олимони бузургон вафот мекард, дар ин мадраса бо иштироки шахсиятҳои маъруфи Ҳирот маросими азо барпо мегардид.

Мадрасаи Гавҳаршод аз маҷмӯаи биноҳо: масҷиди калон (намозгоҳ), мадраса ва мақбара иборат буд. Дар мақбараи он Гавҳаршод ва дигар аҳли ин хонадон дафн шудаанд. Баъдтар дар паҳлуи ин маҷмӯаи меъморӣ мадрасаи Хусайн Бойқаро сохта шуд. Маҷмӯаи меъмории Гавҳаршод аз пешгои баланди даромадгоҳ, 4 айвон, 8 манора ва роҳрави дуошёнаи ҳавлиро ихотакарда иборат буд. Мақбараи Гавҳаршод, ки сохтмонаш соли 1432 ба охир расидааст, дар яке аз толорҳои даромадгоҳи мадраса воқеъ буда, бо нақшу нигор ороиш ёфта, бо қошиҳо рӯйпӯш гардидааст. Соли 1885 ин маҷмӯаи меъморӣ аз тирӣ тӯпи амир Абдураҳмон валангор гардида, танҳо мақбараву манораҳо безарар монданд.

Сарчашма:

Мирхонд дар бораи бунёди «Боғи Шамол» чунин менависад: «Ва чун аз лаҳву сурур фароғат ҳосил омад, ҳазрати соҳибқирон (Темурланг)... ба боғе, ки дар шимоли Самарқанд эҳдос фармуда буда ва ба Боғи Шамол иштихор ёфта буд,... ба иморати қасри рафеи дилкаш фармон дод. Ва устодони моҳир ва меъморони содиқ, ки аз Хуросону Ироқ ва Озарбайҷону Бағдод ва соири амсор (шаҳрҳо) ва билод (кишварҳо) дар Самарқанд ҷамъ оварда буданд,

тархи онро ба килки басорат бар лавҳи маҳорат кашиданд. Ва чун... воқиғони дақиқи фанни нучум соате масъуд (хушбахт) ва замоне маҳмуд (писандида) ихтиёр карда, ба таърихи ҷумодиюлоҳари санаи 799 х. банноёни (бинокорони) чобукдаст бунёди он ниҳоданд ва ҷаҳор рукни қасри собити арконро бар умаро қисмат намуда ва ҳазрати соҳибқирон... мултафит (таваҷҷуҳ) ба он шуд то дар муддати чихилу панҷ рӯз ба итмом расид».

Равзутуссафо фи сиратиланбиё валмулук валхулафо. Таълифи Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуди Мирхонд. Тасҳеҳ ва таҳияи Ҷамшеди Каёнфар. Ҷилди шашум, баҳши аввал. Техрон, 1380, сах. 4857-4858.

Маълумоти Мирхонд дар бораи сохтани «Боғи Дилкушо»: «Ва дар поизи (тирамоҳи) санаи 799 (1397)... ҳазрати соҳибқиронӣ (Темурланг)... фармон фармуд, ки бар канори марғзори Кони Гил, ки дар назҳат ва тароват аз равзаи фирдавс ва боғи чаннат нишон меод, муҳандисони мӯтабар ва банноёни соҳибхуна, ки бар даргоҳи подшоҳи ҳафт кишвар мучтамеъ буданд, дар рӯзи шоиста... бунёди боғи рафеъ ниҳоданд. Ҳар зилъе (тарафе) 1500 гази шаръӣ ва дар миёни ҳар рукне (сутун) аз он аркон (сутунҳо) дарвозаи олий тартиб доданд, ки токи он дар баландӣ аз фалаки гардун мегузашт ва дар арсаи он наботот ва афрои ашҷори мусаммара (дарахтони мевадиханда) ва гулҳои хушбӯ ва раёҳини тозарӯй биншонданд. Ва чун гунҷаи дил ба наззораи он монанди гули садбарг шукуфта мешуд, ба боғи «Дилкушо» мавсум гашт. Ва ҳазрати соҳибқиронӣ аз барои қушодагии хоҷаи Такалхонум бинти Хизрҷон углон, ки Шамъҷон ва Ғиёсиддини тархон ба хостгории ӯ фиристода буд, партави илтифот бар итмони он афканда махсус ба вай сохт».

Равзутуссафо фи сиратиланбиё валмулук валхулафо. Таълифи Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд Мирхонд. Тасҳеҳ ва таҳияи Ҷамшеди Каёнфар. Ҷилди шашум, баҳши аввал. Техрон, 1380, сах. 4861-4862.

Ахбори Мирхонд дар бораи обод намудани мазори шайх Аҳмади Ясавӣ: «Ва он ҳазрат (Темурланг) ба қасабаи Ясо ташриф бурда, ба зиёрати шайх Аҳмади Ясавӣ мушарраф шуд. Ва он бузургвор аз фарзандони имомзода Муҳаммад Ҳанафия аст... ва фармони вочибулизон (фармоне, ки итоат кардан ба он ногузир аст) нифоз ёфт (ҷорӣ шуд), ки бар сари мазори ӯ иморати васеъ ва

рафез тарх андозанд. Ва бар ҳасби фармуда токе бунёд ниҳоданд бағоят баланд ва манор ва гунбади мураббаъ 30 газ дар 30 газ ва дар ду тарафи гунбад дар чаҳор суффаи дигар 12 газ дар 12 газ ва чаҳор суффаи (дигар ҷиҳати марқади мунаввар маъа (бо) ду чаҳор суффа) дигар бо ҳаҷарот (санг) ва ғайра залика (ғайр аз ин) аз имороти асосӣ афканданд. Ва фармон шуд, ки ҷиҳати мақбара санги сафед дар ғояти тақаллуф (заҳмат) битарошиданд ва нукуши (нақшҳои) ғариб (нодир) ва бадеъ дар он бингоштанд. Ва фармуд, ки мавлоно Абдуллоҳи Садр дар итмоми он эҳтимом намояд. Ва дар арзи ду сол писари мавлонои мазкур он иморатро ба итмом расонид».

Равзутуссафо ғи сиратиланбиё валмулук валхулафо. Таълифи Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд Мирҳонд. Тасҳеҳ ва таҳияи Ҷамшеди Каёнфар. Ҷилди шашум, баҳши аввал. Техрон, 1380, саҳ. 4862.

Маълумоти сайёҳи аврупоӣ Клавихо, ки ҳамзамони Темурланг буд, дар бораи сохтмони яке аз коҳҳо дар Самарқанд: «Моро барои дидани коҳи дигаре, ки нотамои буд, бурданд. Меғуфтанд, ки бист сол аст, ки ин коҳ дар дасти сохтмон аст. Аммо бо он ки ҳар рӯз коргарон дар он ба кор машғуланд, боз ҳам ба поён нарасидааст. Ин коҳе, ки дар бораи он суҳан меғуем, даре дошт ғавқулода баланд ва дар долони он ба самти рости ҷап тоқҳое боз мешуд, ки перомунӣ онҳо бо кошиҳои обӣ ороиш ғашта буд. Ҳар як аз ин тоқҳо ба утоқи кӯҷак мерасид, ки ҳеҷ дар надошт. Ва кафи онҳо бо кошии обӣ фарш шуда буд. Ин утоқҳои кӯҷак барои онҳоест, ки чун Темурлангро ба ин ҷо оваранд, мулозими у ҳастанд. Дар интиҳои ин долон дарвозаи бузурги дигаре аст, ки ба ҳаёти (ҳавлии) бузурге боз мешавад. Ин ҳаёт санғфарш шуда ва дар чаҳор сӯи он чаҳор тоқҳои нағисӣ сохтаанд. Дар миёни он ҳавзи бисёр бузург аст. Ин ҳаёт таҳқиқан сесади ғом (қадам) паҳно дорад. Аз тоқи бисёр баланд ва паҳн воридаи ғазои коҳи аслӣ мешаванд. Ин дарвоза саропо бо кошиҳои заррин ва обӣ ба шеваи бисёр зебое ороиш ёфтааст. Бар фарози он шакли шеру хуршед дида мешавад. Айни ин шакл бар фарози ҳамаи тоқҳое, ки дар перомунӣ ҳаёт ҳаст, дида мешавад. Ин нишони шеру хуршед ҷунон ки ба мо гуфтанд, нишони маҳсузи соҳиби собиқи Самарқанд буд (ки Темурланг уро аз тахт ба зер кашид). Ба мо гуфтанд, ки Темурланг бонии ин коҳ аст. Аммо ба ғумони ман баъзе аз қисматҳои онро он соҳиби Самарқанд, ки пеш аз Темурланг бар он шаҳр фармон меронд,

Бойсункур дар Ҳирот китобхонае ташикил кард, ки он дар баробари махзани китобҳои нодир будан, боз вазифаи коргоҳи аҳли ҳунаро ҳам адо мекард. Дар он ҷо беҳтарин минётурсозҳо, хаттотон, наққошон ва саҳҳофҳо кор мекарданд. Шумораи хаттотҳо ба чил нафар мерасид. Дар нимаи дуввуми асри XV султон Ҳусайн Бойқаро онҳоро аз ҳар гушаю канори мамлакат ба ин ҷо оварда буд.

Дар асри XV аксари деворҳои иморатҳои бошукӯҳи Ҳирот монанди Самарқанд бо тасвириҳои гуногун зебу зинат дода шуда, муҳтавои он тасвириҳои манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирай ва амсоли онҳо ташикил меоданд. Дар тасвириҳои рӯи девори он иморатҳо инчунин суратҳои ҳокимон, фарзандону наберагон, дарбориён ва маликаҳои хонадони темурий акс меёфтанд.

Дар ин давра бисёр минётурсозони машҳур асарҳои нодирро бо санъати баланд меофариданд. Дар онҳо ба нафосати тасвир, обранги

Минётури Бехзод - «Низомӣ фарзандаширо панд медиҳад»

фаровон ва ифодаи ҳолати руҳи диккати махсус дода мешуд. Дар китобхонаи Бойсункур солҳои 1429-30 нусхаи «Шоҳнома» китобат гардида буд, ки он бо 20 минётур ороиш ёфта ва он намунаи беҳтарини мактаби минётурсозии он замон ба шумор мерафт.

Мактаби минётурсозии Ҳирот. Камолиддин Бехзод ва шоҳкорҳои ӯ. Мактаби минётурии Ҳирот дар нимаи дуввуми асри XV тавассути як зумра ҳунармандони моҳир ба авҷи тараққиёти худ расид. Дар байни ин ҳунармандон машҳуртарини онҳо Камолиддини Бехзод (таваллудаш байни солҳои 1450-1460, вафоташ соли 1536/37) ба ҳисоб мерафт. Бехзод дар ҳунари расомии минётурсозӣ равияи тоза ба вучуд оварда, устои як мактаби махсуси наққошии

замон гардид. Ӯ шогирдони бисёре тарбия намуд, ки яке аз онҳо наққоши машҳури он аср Қосим Али буд. Бехзод ба усул ва услубҳои маълуми муқаррарии тасвиркории эҷодкорона муносибат карда, ба ин усул ва услубҳо навигарӣ ворид мекард. Чунин муносибати эҷодкорона ба ӯ имкон дод, ки минҷуғроҳи беҳамтову беназир офарад. Таъсири мактаби минҷуғрии Ҳирот дар асрҳои минбаъда дар офаридаҳои мусаввири Табрезу Бухоро ва шаҳрҳои дигар мушоҳида мешавад.

Минҷуғрии Бехзод - «Муйсафед»

Бехзод суратгари мумтоз буд. Ӯ дар офаридаҳои кифоии шахсони маъруфи сиёсиро низ инъикос менамуд. Тасвирҳои султон Ҳусайн ва Муҳаммади Шайбониҳон аз шоҳкориҳои Бехзод дар ҳунари расомӣ ба шумор мераванд.

Асрҳои бо маҳорати баланд офаридаи ҳунармандони забардасти Ҳирот яке аз қуллаҳои баланди маданияти бадеии Шарк ба шумор мераванд.

Самарқанд ва Ҳирот ҳамчун марказҳои бузургии маданият. Самарқанду Ҳирот дар ин давра ҳамчун пойтахт марказҳои бузургии маданият ба шумор мерафтанд. Темуристон дар Самарқанд бисёр намоёндогони илму фарҳанг, мисли олимони, шоирон, меъмрон ва ашхоси касбу кори ғуноғуно аз дигар кишварҳо асир

карда оварда буд, ки онҳо минбаъд дар инкишофу нумуи фарҳанги ин давра таъсири муҳим расониданд. Дар Самарқанд равшанфикрони зиёде умр ба сар бурда, дар соҳаи илм, адабиёт, таърих, ҳунаrhoи меъморию наққошӣ ва амсоли онҳо асарҳо эҷод кардаанд.

Ҳирот, ки пойтахти дуҷоми давлати Темуриён ба шумор мерафт, дар он давра ба пояи баланди тараққӣ расида, дар Шарки Миёна ба яке аз бузургтарин марказҳои илму маданият табдил ёфт. Дар Ҳирот Абдуллоҳмони Чомӣ, Алишер Навоӣ, Ҳофизи Абрӯ, Бехзод барин намоёндогони барҷастаи илм, фарҳанг ва ҳунар зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Дар айёме, ки султон Аҳмади Чалоир дар Ироқ ва Озарбойҷон ҳукмронӣ дошт, дар Бағдоду Табрёз як зумра мусаввирон, хаттотон, наққошон ва ҳунармандонро даъват намуд, ки ба нусхабардориву ороиши китобҳо машғул шаванд. Минбаъд намоёндогони Оли Чалоир, ки аз авлоди мугул буда, даъвои бевоситаи элхониро доштанд, дар пешбурди ҳунар ва дастгирии нависандагону ҳунармандон саҳм гузоштанд. Дар солҳои 1386-87 аз тарафи хаттот Маҳмуд ибни Муҳаммади Бағдодӣ нусхаи «Ҳамса»-и Низомӣ бо хати настаълиқ рӯйнавис шуд, ки он бо 23 минӣётура ороиш дода шуда буд. Соли 1392 «Калила ва Димна» барои Шохвалад писари султон Аҳмад бо хати насх рӯйнавис шуд, ки он 72 минӣётурро дар бар мегирифт, шарҳи «Ҳафт иқлим» бо 78 минӣётура офарида шуд. Яке аз ҳунармандони барҷастаи дарбори султон Аҳмади Чалоир - Абдуллоҳ шогирди Шамсиддини буд, ки баъдтар Темурланг уро маҷбури ба Самарқанд овард.

Сарчашма:

Китоби «Таърихи Эрон» дар бораи сабки дарбории мактаби Ҳирот чунин маълумот додааст: «Суннати зебо, ки аз муддатҳо пеш дар Ҳирот барқарор шуда буд - ҳиротӣ, ки Бойсунқур бародари ҷавонтари Иброҳим пуштибони барҷастаи ҳунари насх худ дар ин шаҳр буд, - фаротар аз соли 1425 намерафт. Дарвоқеъ дар қаламрави хушнависи аҳамияти Ҳирот аз соли 1420 ба баъд шуруъ шуд ва дар замоне буд, ки Бойсунқур барои гӯшмолии ҳокими Табрёз дар раъси лашкаре ба он ҷо рафт ва мавлоно Ҷаъфари Табрёзӣ устои хатти настаълиқ, Саидаҳмади наққош, Ҳоҷаалии мусаввир ва Қивомиддини саҳҳофро ҳамроҳи худ ба Ҳирот овард. Ҷаъфар дар соли 1421 аз сабки бойсунқурӣ баҳра гирифт, вале кӯхнатарин нусхаҳои хатӣ бо нигораҳое, ки барои у таҳия шуда буд, шомили ду ҷилди кӯчаки зариф ба таърихи 1426-

1427 буд ва ин ду чилд иборат буданд аз: «Гулистон»-и Саъдӣ, ки худи Ҷаъфар онро таҳрир кард ва як гулчин, ки ба василаи Мухаммад ибни Ҳисом маъруф ба Шамсиддини Султонӣ мусаннибардорӣ шуд. Ва як нусхаи саввум як сол баъд аз рӯи «Хумой ва Хумоюн»-и Ҳоҷи Кирмонӣ ба василаи ҳамон хушнавис таҳия гардид. «Гулистон», ки имруза дар китобхонаи Ҷастрбеатии Дублин қарор дорад, аз зеботарин нусхаҳои хаттии форсӣ ба шумор меравад, ҳанг нигораи сода ва фиребандаи он иҷрои тоза ва бадеӣи фазои тасвирҳоро пушонидааст. Дар сето аз онҳо қорбасти девори ҳамида ҳамроҳ бо дари бози он таҷриба шуда ва сахнаи бастае барои амалу қуниш ба вучуд овардааст, дар ҳоле ки нишондиҳандаи иртиботи дунёи дарун бо дунёи берун аз тариқи дари нимабоз аст. Ҳолатҳои ҳар пайкарае, ки қомилан бо рӯху гӯё аст, дар иртибот бо дигар пайкараҳо аст. Пайкараҳои хушк ва расми мактаби Ҷалоирӣ дар ин ҷо зинда шудааст. Дар иҷрои манзараҳо ҳам як чунин пешрафте сурат гирифта. Ин амал то андозае бо тарс ва ларз дар «Ҳамса»-и Низомӣ солҳои 1376-77 дар мактаби Ҷалоирӣ қор шуда, вале вуруди пайкараҳо ба ҷилва таркиббандӣ аз таъсири зиёди он қостааст ва ҳол он ки дар ин замон ҳунармандони Бойсунқур ёд гирифтаанд, ки ҷӣ гуна уфқро ба ақиб бибаранд. Матни ашъор дар ҷилватар таркиббандӣ шиновар аст ва ба сони пардае амал карда, ки уфуқи дар дурдастро пушонидааст. Рангпардозии он сард аст... Дарвоқеъ рангҳои фирузай, обӣ ва сабз галаба дорад. Ин нигораҳо назири нигораҳои Ҷунайдӣ ҳама ҷой баргро пушонида ва мисли онҳо қатибаҳои таъйини зебои болои сохтмонҳо ироа шудааст. Дар ин ҷост, ки сабки дарбории Ҳирот зода шудааст».

Таърихи Эрон. Давраи Темурӣ. Тарҷумани Яъқуб Оҷанд, Тегрон, 1378, сах. 391-392.

Дар хусуси пастравин ҳунар дар қаламрави Ҳирот дар китоби «Таърихи Эрон» ахбори зерин оварда шудааст: «Ошuftагии сиёсӣ баъд аз марги Шохрух ва Улуғбек аввало дар 1447 ва дуввуми дар соли 1449 ва низ қоҳиши манобеи қонадони темурӣ дар тавлидоти ҳунарии Эрон вақфае эҷод кард. Аз инҳо гузашта Ҳирот, ки ба муддати се сол маркази ин мактаб ба ҳисоб мерафт, дар арзи бист соли оянда таърихи бесубот ва пушошуберо аз сар гузаронд. Султон Абусаид ибни Мироншоҳ Ҳиротро дар даҳаи 1458-1469 пойтахти худ қарор дод. Аз ин давра нусхае, ки дорои нигора бошад, қизе мавҷуд нест: чун гулчине, ки ба Абусаид тақдим шуда».

**Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Тарҷуман Яъқуб
Ожанд, Техрон, 1378, сах. 399.**

Санаҳои муҳим:

1386-87 – руйнавис шудани нусхаи «Ҳамса»-и Низомӣ

1392 - руйнавис шудани «Калила ва Димна» бо хати насх

1429-30 - китобати нусхаи «Шоҳнома» дар китобхонаи

Бойсунқур

Савол ва супоришҳо:

1) Дар бораи инкишофи санъати наққошӣ, минҷуғур ва
расомии Ҳирот маълумот дода, ёдгориҳои меъморӣ онро номбар
кунед. 2) Дар бораи Қамолӣддин Бехзод ва шоҳкориҳои ӯ нақл
кунед. 3) Маҷмаи Самарқанд ва Ҳиротро дар инкишофи илм,
фарҳанг ва ҳунари асри XV шарҳ диҳед.

§ 16. ИЛМ ВА АДАБИЁТ

Инкишофи илм. Дар нимаи дуюми асри XIV ва асри XV
соҳаҳои гуногуни илм инкишоф ёфта, ба дараҷаи баланди
тараққиёти худ расид. Олимон дар соҳаҳои тиб, нучум, ҳуқуқ,
фалсафа ва таърих асарҳои беҳамто эҷод карда, дар таърихи
баширият хизматҳои арзанда намудаанд.

Олими маъруф, файласуф ва адиби ин давр Мир Сайид Алии
Ҳамадонӣ мебошад, ки бо номҳои Мири Қабир, Шоҳи Ҳамадон,
Ҳазрати Амирҷон ва бо лақабҳои Алии Сонӣ ва Сиёхпӯш маъруф
аст. Ӯ соли 1314 дар шаҳри Ҳамадон таваллуд ёфта, таҳсили
ибтидоиро дар қудакӣ назди тағояи Алоиддин гирифта, дар
мактаби шайхӣ маъруфи замонаш Алоуддавлаи Симонӣ тарбият
ёфтааст. Дар тариқат пайрави шайхӣ маъруфи силсилаи кубравия
Маҳмуди Маздоқӣ гардид ва ба дастури ӯ ба ҷаҳонгардӣ пардохт.
Тули беш аз 21 сол барои таблиғи андешаҳои худ миёни халқҳои
гуногун заҳмат кашид ва ба кишварҳои шаҳрҳои чун Маққава
Мадина, Бағдод, Басра, Шом, Симон, Курдистон, Язд, Луристон,
Султония, Табреш, Ҳинду Покистон, Хатлон, Балх, Бадахшон ва
Чину Сейлон сафар кард. Дар ин минтақаҳо иродатмандону
ихлосмандони зиёде ба ӯ мепаиwandанд ва Сайид Алии Ҳамадонӣ
ҳамроҳи онон ба кишварҳои дигар сафар мекард.

Сайид Алии Ҳамадонӣ се маротиба ба Хатлон сафар карда,
аз роҳи Балх ва Бадахшони Афғонистон ба Қулоб омада, дар
деҳаҳои Алишох ва Чубак чанд муддат зиндагӣ кардааст.

Бадгуён ва ҳосидон назди Темурланг ғайбати Сайид Алии Ҳамадониро мекунад, ки ӯ гуё дар Хатлон даъвои салтанат мекунад. Темурланг аз ин бимнок мешавад ва аз Сайид Алии Ҳамадонӣ талаб мекунад, ки ин сарзаминро тарк кунад. Сайид Алии Ҳамадонӣ баъди вохӯрӣ бо Темурланг Хатлонро тарк мекунад ва ба Кашмир меояд.

Сайид Алии Ҳамадонӣ бори охир соли 1384 меоҳад ба ҷониби Хатлон сафар кунад. Роҳи сафараш аз тариқи Покҳилии Покистон мегузашт. Ӯ аз ҷониби ҳокими он – малик Шарафиддини Хизршоҳ бо камоли иззату иқром пазируфта мешавад. Вале дар ин ҷо ӯ бемор шуда, баъди чанд рӯзе вафот мекунад. Тибқи васияташ бакоёи ҷасадашро баъд аз шаш моҳи вафоташ ба шаҳри Кулоб меоранд ва ба хок месупоранд.

Сайид Алии Ҳамадонӣ бештар аз 70 асари ирфонӣ, илмӣ ва адабӣ дар заминаи фикҳ, ҳадис, фалсафа, ахлоқ, сиёсат ва ғайра таълиф кардааст. Муҳимтарини асарҳои ӯ: «Захиратулмулук», «Авроди фатҳия», «Меъротуттоибин», «Мактуботи амирия», «Рисолаи футуват», «Воридоти амирия», «Чиҳил макоми суфия», «Рисолаи дарवेशия», «Одобулмуридин», «Рисолаи Ҳамадония», «Рисолаи зикрия» мебошанд.

Яке аз файласуфон, олимон ва мантиқшиносони маъруфи он замон Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтазонӣ (1332-1389) мебошад. Ӯ дар соҳаи сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳанӯз дар вақти дар қайди ҳаёт будани ӯ ба катори китобҳои дарсӣ дохил гардидаанд. Ӯ дар Ғиждувон, Ҷом, Самарқанд, Хирот, Сараҳс дарс гуфта, зимнан ба корҳои илмӣ машғул шудааст. Баъди ҳамчун мударрис ва олим шӯҳрат ёфтаниш, ӯ ба Самарқанд даъват шуд. Тафтазонӣ дар Самарқанд қариб 18 сол зиста, аксари асарҳои ӯро дар ҳамон ҷо таълиф кардааст. Асарҳои машҳури ӯ «Таҳзибулмантиқ валкалом», «Ассаъдия», «Алиршодулҳодӣ», «Алмухтасарулмаонӣ», «Алмутаввал» мебошанд. Ба якҷанд асарҳои пешгузаштагонаш шарҳ низ навиштааст.

Таърихшигори барҷастаи он давр Низомиддини Шомӣ ба шумор меравад, ки солҳои 1392-1393 дар шаҳри Бағдод зиндагӣ кардааст. Вақте ки Темурланг Бағдодро забт кард, ба Низомиддини Шомӣ супорид, ки таърихи салтанаташро нависад. Низомиддини Шомӣ дар соли 1404 бо унвони «Зафарнома» китобе навишт, ки дар он ба ҷуз аз ҳучумҳои Темурланг ва хунрезҳои вай, инчунин доир ба таърихи наҳзатҳои мардумӣ, аз он ҷумла, шӯриши Сарбадорон ва роҳбарони он маълумотҳо дарҷ гардидаанд. Ӯ шоир

низ буда, бо тахаллуси Низомии Шомӣ шеър мегуфт ва қисме аз ашъорашро дар «Зафарнома» сабт кардааст.

Илмҳои дақиқ аз қабилӣ илмӣ нучум ва ҳандаса низ дар ин давр инкишоф ёфтанд. Бо ташаббуси Улуғбек дар Самарқанд мадрасае сохта шуд, ки донишмандони барҷастаи он давр Муҳаммади Ҳавофӣ, Қозизодаи Румӣ, Алиӣ Қўшчӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон аввалин муддарисони ин мадраса буданд. Соли 1424 расадхонаи Улуғбек бино ёфт, ки натиҷаҳои кори илмӣ чандинсола дар ин расадхона дар китоби «Зиҷи Курагонӣ» ҷамъбаст гардид. Ин китоб ба забони тоҷикӣ таълиф ёфтааст.

Яке аз мутафаккирони асри XV форс-тоҷик Ҷалолиддини Давонӣ (1427-1503) ба шумор меравад. Давонӣ аввал дар деҳаи Давон, сипас дар Шероз таҳсил кардааст. Ба ақидаи Давонӣ фалсафа илмест дар бораи мавҷудот ва ҳастӣ, ки аз ду қисм – ҳикмати назарӣ ва амалӣ иборат аст. Ба қалами Давонӣ асарҳои зиёде доир ба фалсафа, математика, ахлоқ, риёзиёт монанди «Ахлоқи Ҷалолий», «Исботи воҷиб», «Шарҳи таҳзибулмантиқ валкалом», «Шарҳи ишорот», «Рисола дар адолат», «Шарҳи таҷриди Уқлидус» ва ғайра тааллуқ доранд.

Таърихшиноси машҳури дигари он давр Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ (1392-1450) буд, ки дар Димишқ таваллуд ёфтааст. Темурланг соли 1401 Шомро ишғол намуда, Ибни Арабшоҳ ва ҳешу ақрабояшро чун асир ба Самарқанд овард. Дар Самарқанд аз олимони машҳур таълим гирифт. Ибни Арабшоҳ асарҳои зиёди таърихиро ба мисли: «Ғурратуссияр фи дувалит-турк ваттатар», «Фуқоҳатулхулафо ва муфоҳахатуззурафо», «Аҷоибулмақдур фи навоиби Темурланг» ва ғайра таълиф намудааст. «Аҷоибулмақдур фи навоиби Темурланг» яке аз асарҳои машҳури ӯ ба шумор меравад, ки дар он аз разилатҳо ва хулқи бади Темурланг, инчунин аз лашкаркашиҳо ва хунрезии ӯ маълумоти фаровон додааст. Ибни Арабшоҳ ягонаи таърихшигори он давр, ки Темурлангро хеле ҷасурона мазаммат ва сарзаниш мекунад.

Яке аз ашхоси маъруфи он давр Муиниддин Муҳаммади Исфизорӣ ба шумор меравад. Ӯ дар Исфизорӣ Ҳирот ба дунё омада, дар он ҷо тарбия гирифтааст. Дар хаттотӣ яке аз устодони бузург ба шумор меравад. Муиниддини Исфизорӣ инчунин муаррихи варзида буда, соли 1491 доир ба таърихи Ҳирот китоберо бо номи «Равзатулҷаннат фи авсофи мадинати Ҳирот» таълиф намудааст.

Аз зумраи таърихшигори машҳури он давр Мирхонд Муҳаммад ибни Ҳовандшоҳ ибни Маҳмуд (1433-1498) ба ҳисоб

меравад, ки бо дастури Алишер Навоӣ асари худ «Равзатуссафо фи сиратиланбиё валмулук валхулафо»-ро навиштааст, ки ба таърихи пайғамбарон, сулолаҳо, подшоҳон ва халифагон бахшида шудааст. Асар аз 7 ҷилд иборат буда, ҷилди 7 ва хотимаи асарро, ки ҷилди 8-ум низ меноманд, набераи духтарии ӯ - Хондамир ба итмом расонидааст.

Таърихнигори маъруфи ин давра Хондамир Ғиёсиддин ибни Ҳумомиддини Ҳусайнӣ (1475-1535) ба шумор меравад, ки аввалҳо дар дарбори Темуриёни Ҳирот хизмат кардааст. Баъд аз сарнагун шудани сулолаи Темуриён дар Ҳирот, ба маркази Темуриёни Ҳинд – шаҳри Дехлӣ рафт. Дар замони ҳукмронии Бобур ва писари ӯ – Ҳумоюн зиндагӣ ва хизмат кардааст. Хондамир дар Ҳиндустон асари сечилдаи худ «Ҳабибуссияр»-ро навиштааст, ки он таърихи Эрон, Осиёи Миёна ва дигар мамлакатҳои Шарқро дар бар мегирад. Ба қалами Хондамир инчунин асарҳои «Дастурулвузаро» ва «Ҳумоюннома» тааллуқ доранд.

Аз олимони варзидаи он замон Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба шумор мерафт. Вай дар соҳаи ваъзу иншо хеле моҳир буд. Кошифӣ доир ба ахлоқ, таърих, тасаввуф, нучум, риёзиёт, фикр ва ғайра 37 асари илмӣ ба мерос гузоштааст, ки муҳимтаринашон инҳост: «Ойинаи Искандарӣ», «Ахлоқи Мӯҳсинӣ», «Саҳифаи шоҳӣ», «Рисола дар илми ҳисоб», «Калиди ганҷҳо дар кимиё», «Анвори Сухайлӣ» ва ғайраҳо. Ғайр аз ин Кошифӣ дар шеърнависӣ низ маҳорати баланд дошт. Аз мероси манзуми ӯ маснавие бо номи «Зодулмусофирин» боқӣ мондааст, ки ақидаҳои тасаввуфии ӯро дар бар гирифтааст.

Муаррих ва ҷуғрофидони тоҷик Шихобиддин Абдуллоҳ ибни Абдулрашиди Ховарӣ, ки бо номи Ҳофизӣ Абрӯ машҳур аст, дар аҳди салтанати Шохрух умр ба сар бурдааст. Ҳофизӣ Абрӯ бо супориши Шохрух якҷанд асари таърихӣ ва дар ду ҷилд оид ба ҷуғрофиё китобе таълиф намудааст. Шохрух инчунин ба Ҳофизӣ Абрӯ дастур медиҳад, ки таърихи умумиҷаҳониро дар як китоб ҷамъ оварад. Ҳофизӣ Абрӯ доир ба таърих «Маҷмуаи Ҳофизӣ Абрӯ»-ро навишт. Ӯ дар он тарҷумаи тоҷикии «Таърихи Табарӣ», қисми зиёди «Ҷомеъуттаворих»-и Рашидуддин ва «Зафарнома»-и Низомиддини Шомиро рӯйнавис карда, баёни воқеаҳои ин асарҳоро то солҳои ҳукумати Темуриланг давом дод. Китобҳои «Таърихи Шохрух» ва «Зубдатуттаворих» низ ба қалами Ҳофизӣ Абрӯ тааллуқ доранд.

Аз намояндагони варзидаи ин замон дар соҳаи адабиёт ва таърих Абдурразоқи Самарқандӣ (1413-1482) буд, ки дар Ҳирот таваллуд шуда, қариб тамоми ҳаёташ дар он ҷо гузаштааст. Дар ҷавонӣ илмҳои таърих, ҳадис, тафсир, забон, адабиёт ва санъати шеърро омӯхтааст. Аввалин асари Абдурразоқи Самарқандӣ шарҳи «Рисолаи Азудия» (оид ба грамматикаи забони арабӣ) буд, ки то замони мо нарасидааст. Ба қалами ӯ асарҳои адабии «Достони сафари Ҳиндустон», «Шарҳи ғароиб ва баёни аҷоибӣ он» ва девони ғазалҳо тааллуқ доранд. Абдурразоқи Самарқандӣ дар илми таърих асари дучилдаи «Матлаъуссаъдайн ва маҷмаъулбаҳрайн»-ро таълиф намудааст, ки воқеаҳои таърихӣ соҳаи 1304-1470-ро дар бар мегирад.

Вазъи адабиёт дар асри XV. Мактаби адабии Ҳирот. Дар ин асрҳо адабиёти бадеӣ низ рӯ ба тараққӣ ниҳода, адибони машҳур ва барҷастае дар ин арса ба майдон ворид гардиданд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ дар ин замон танҳо дар Мовароуннахру Хуросон зиёда аз 132 адиб умр ба сар мебард. Дар байни онҳо шоирони машҳури форс-тоҷик Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Абдурахмони Ҷомиро метавон номбар кард. Асарҳои онҳо бештар дар шакли дoston, ғазал, қасида, мухаммас ва рубоӣ офарида шудаанд. Баробари ин ба навиштани асарҳои насрӣ низ диққати махсус дода мешуд.

Дар адабиёти ин давр ҳаҷву муаммо мавқеи намоёнро ишғол мекарданд. Яке аз хусусиятҳои назарраси адабиёти ин аҳд пайдо шудани шоирони дузабона буд, ки ҳам бо забони тоҷикӣ ва ҳам бо забони туркӣ шеър эҷод мекарданд.

Шоири маъруфи он замон Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ (1321-1389) мебошад, ки ӯ дар ҷавонӣ Қуръонро аз бар кард ва ба сабаби хуб тиловат кардани тахаллуси «Ҳофиз»-ро гирифт. Ҳофизӣ Шерозӣ дар таърихи адабиёти форс-тоҷик нақши ниҳоят бузургро бозидааст. Вай шоирест, ки навъи ғазалро ба дараҷаи олии тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза ворид кард. Шеърҳои ошиқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепарвона одамиро иброн намуда, дуруғу рӯёро мазаммат ва писандидатарин хислатҳои инсониро таъкин мекунад.

Аз Ҳофиз як девони ашъор боқӣ мондааст, ки 418 ғазал, 5 қасида, 41 рубоӣ ва се маснавӣ хурдро дар бар мегирад. Нусхаҳои нодири девони Ҳофиз дар китобхонаҳои машҳури дунё нигоҳ дошта мешаванд. Асарҳои ӯ дар Фарб ва Шарқ борҳо нашр ва тарҷума гардидаанд.

Шоири маъруфи дигари ин давр Камоли Хучандӣ (байни солҳои 1318-1323 - 1400) буда, аз барҷастатарин устодони назм ба ҳисоб меравад. Айёми кудакӣ ва таҳсили ибтидоияш дар шаҳри Хучанд гузашта, охири умри ӯ дар Табрез сипарӣ меғардад. Қисми асосии девони Камолро ғазал ташкил медиҳад. Ғазалҳои ӯ раван ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯи ва мазмуни худ ба ғазалҳои Ҳофиз монандӣ доранд. Асоси эҷодиёти Камоли Хучандиро ашъори ҳаётдӯстона, ғазалҳои рӯҳбахши ошиқона, таронаҳои вафодориву садоқат, самимияту саховат, мардонагиву шучоат ва амсоли онҳо ташкил медиҳанд.

Аз Камоли Хучандӣ девоне боқӣ мондааст, ки гузаштагон ҳаҷми онро 14 ҳазор байт гуфтаанд. Вай аз 917 ғазал, 101 китба, 37 рубой, 4 қасида ва байтҳои дигар иборат аст.

Намояндаи дигари маъруфи ин давра Хоча Низомиддин Убайдуллоҳи Зоконӣ (1270 ё 1280 - 1371) ба шумор меравад, ки бо номи Убайди Зоконӣ машҳур аст. Ӯ дар деҳаи Зокони наздикии Қазвин таваллуд ёфта, давраи ҷавонӣ ва таҳсилоти ибтидоии худро дар Қазвин гузаронида, сипас барои идомаи таҳсил ба Бағдод рафтааст. Баъд ба зодгоҳаш баргашт, вале аз рӯи нодорӣ маҷбур шуд ба хизмати ҳукмрони Бағдод бозгардад. Сипас аз Бағдод ба Шероз омада, охири умрашро дар Шероз гузаронид.

Аз Убайди Зоконӣ осори мансуру манзуми начандон зиёд, вале аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва мавзӯи ғанӣ боқӣ мондааст. Машҳуртарин асари мансури ӯ «Ахлоқулашроф» мебошад, ки аз 7 боб иборат буда, масъалаҳои пандуахлоқиро дар бар мегирад. Дар рисолаи «Сад панд» масал, мақол ва ҷумлаҳои андарзӣ фароҳам оварда шудаанд. Асари дигари ӯ «Даҳ ғасл» ном дошта, ба шакли фарҳанги тафсирий сохта шудааст.

Асари машҳури Убайди Зоконӣ «Рисолаи дилкушо» ном дорад, ки хикоят ва латоифи зарифро дар бар мегирад. Чоряки хикояти ин рисола бо забони арабӣ навишта шуда, мавзӯи хикояҳои «Рисолаи дилкушо» аз танқиди вазъияти замон – харобию қашшоқии мазлумон, беҳонумонӣ ва гуруснагӣ, танқиди подшоҳон, рӯхониён, бидъат ва хурوفоти динӣ, саҳтии аҳволи аҳли илму адаб, макру фиреби табақаи ҳоким, ҳозирҷавобии одамони одиву бебизоат ва ғайра иборат аст. Асари ҳаҷвии ӯ «Ришнома» аст, ки дар он танқиди зоҳирпарастӣ, кирдори ношоистаи як гурӯҳ инсонҳо зикр шудааст.

Убайди Зоконӣ дар «Куллийт»-и худ боз як қатор асарҳои насриашро ҷой додаст, ки аксари онҳо то ҳол дастраси муҳаққиқон нагардидаанд. Дар «Куллийт» ба ғайр аз асарҳои мансур якчанд

асари манзум – касидаҳо, газалҳо, рубонӣ, муқаттаот, таркиббанди тарҷебандҳо ва маснавӣҳо (тақрибан 3500 байт) фароҳам омадааст.

Убайдулло Зокони гарчанде дар мавзӯ ва мазмунҳои гуногун асарҳои манзуми мансур офаридааст, дар таърихи адабии форс-тоҷик бо асарҳои ҳаҷвиаш машҳур мебошад.

Яке аз намояндагони бузурги мактаби адабии Ҳирот Нуриддин Абдурахмони Қомӣ (1414-1492) ба шумор меравад. Ӯ дар деҳан Қом, наздики Нишопур, таваллуд ёфта, таҳсили худро дар Ҳирот ба анҷом расонид ва ба ғайрияти илмиву адабии худ дар ҳамаи шаҳр оғоз бахшид. Ӯ баландтарин дараҷаи дониши замонаро аз худ карда, дар таърихи адабии асри миёнаи тоҷик аз сармаҳсултарини шоирон мебошад. Абдурахмони Қомӣ қуллӣташро соли 1490 худаш мураттаб сохтааст, ки 38 асарро дар бар мегирад.

Аз осори бадени Қомӣ се девон, «Ҳафт авранг», «Баҳористон» ва ғайраҳо боқист. Дар девонҳо газалиёт, қасида, қитъаот ва дигар навъҳои шеърӣ ҷамъ оварда шудаанд. Ҳамаи умумии ин девонҳо бештар аз 16000 байт мебошад. Яке аз асарҳои машҳури манзуми Қомӣ «Ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт достони бузург иборат аст.

Давран ташаккули адабии туркӣ дар аҳли салтанати Темурӣ оғоз ёфт, ки яке аз намояндагони маъруфи он Низомиддин Алӣшер Навоӣ (1441-1501) ба шумор меравад. Осори Навоӣ бо забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ва туркӣ ҷағатӣ эҷод шудаанд.

Пас аз ба тахти Ҳирот нишастанӣ султон Ҳусайн Бойқаро Навоӣ мақоми ҳодими давлатиро соҳиб шуд. Қариб тамоми умри Навоӣ дар Ҳирот гузаштааст.

Ба қалами Навоӣ асарҳои назми насрӣ, мисли «Ҳамса», «Лисонуттайр», «Маҳбубулқулуб», «Таърихи мулки Аҷам» ва ғайраҳо маъруф мебошанд. Шеърҳои забони туркӣ ҷағатӣ таълифнамудан Навоӣ бо унвони «Ҳазоннулмаонӣ» дар ҷаҳон девон гирди ҳам оварда шудааст, ки он зиёда аз 3130 газал ва шеърҳои гуногунро дар бар мегирад. Девони дигари ӯ бо номи «Девони Фои» машҳур аст, ки дар он 12 ҳазор мисраъ анъори форсӣ-тоҷикии шоир ҷамъоварӣ шудааст.

Дар ташаккули ғайрияти шоирони Навоӣ нақши Абдурахмони Қомӣ ҳеле бузург аст. Навоӣ худро шоғирди Қомӣ ҳисоб мекард.

Сарчашма:

Маълумоти Давлатшоҳи Самарқандӣ дар бораи Ҳофиз Шерозӣ: «Подиран замон ва аъҷубан даврон буда... уро лисопулгайб ном кардаанд. Сухани ӯ бетакаллуф ва сода, аммо дар ҳақонку маориф ӯ маонӣ дода ва камолоти аввалӣ ниҳоят аст... ва дар илми қуръонӣ бепазир аст. Ва алқобу номи Ҳоҷа Ҳофиз Шамсиддини Мухаммад аст ва дар рӯзгори Оли Музаффар дар мулки Шероз зиндагӣ карда, аммо аз гояти ҳиммат ба дунё сар фуруд наёвардӣ ва бетакаллуфона маош кардӣ».

Давлатшоҳи Самарқандӣ «Тазкиратушшуаро», дастхати № 84 китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Институти таърих, мардумшиносӣ ва бостоншиносии ба номи А. Дониши АУ ҚТ, саҳ. 293.

Соммирзон Сафавӣ дар тазкиран худ «Тӯҳфан Сомӣ» дар бораи Абдурахмони Чомӣ менависад: «...Партави фазоиلى ӯ аз шарк то гарб расида...Дар унфувони (давраи) ҷавонӣ рӯи тавачҷух ба ҷониби иқтисоби фазоли (касби дониш) оварда ва ба андак вақт саромати фузало ва булагон он замон гашт. Дар даври султон Бусанд сити (овозан) донишаш ба ҳама ҷо расид. Султон Саид бағоят дар боби эҳтиромани мекӯшид... Дар замони султон Ҳусайн Бойқаро бештар аз пештар қабули мартаба ёфта...».

Соммирзони Сафавӣ «Тазкирани тӯҳфани Сомӣ». Тасҳех ва муқаддима аз Рукниддини Ҳумоюнфаррух, Техрон, 1347 х., саҳ. 143-145.

Санаҳои муҳим:

- 1404 – таълифи «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ
- 1490 – аз тарафи Чомӣ мураттаб сохтани куллиёти ӯ.
- 1491–таълифи китоби «Равзатулҷаннат фӣ авсофи маднатни Ҳирот»-и Муниддини Исфизорӣ
- 1492 – вафоти Абдурахмони Чомӣ

Савол ва ҷупоришҳо:

- 1) Ривоҷи илму фан ва соҳаҳои гуногуни онро шарҳ дода, олимони маъруфи ин давраро номбар намоед. 2) Шонрони маъруфи ин давра киро буданд? 3) Дар бораи мактаби адабии Ҳирот нақл кунед.